Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 102 (14826) 1992 чылдың май 29, пятница

Солунга ат салган шагы 22.20 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

«Шынның» көдээ ажыл-агый килдизиниң допчулалы

ЧИДИРИГЛЕРНИ САНААР БОЛЗА...

Май — частың сөөлгү айы. Ооң кончуг изиг хүннери чай дүшкен, удавас чайлагларже көжүп үнүп, мал-маганы семирти чайлагладыр уе келген деп медээлеп турганзыг. Малдың түлүктеп төрүүр уези эрти. Малывыстың баш саны чүү хире өзүп көвүдээнил? Каш мал төрээнил, ооң каш анай, хураган, бызаа онча-менди ажаап алган бис?

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң май 22 хүнүнүң байдалы-биле берген медээ сан-чурагайларны сайгара көрүп көрээлиннер. Республиканың совхозтарында ниитизи-биле төрүүр 416205 шээр мал бар. Оларның 282385-и ооллаан бооп турар. Төрүүр хой, өшкү чүге шупту ооллаваанын? Ниитизи-биле 133820 шээр мал төрүвээн-дир. Ооң иштинде 32527 өшкү май 22-де чедир ооллаваан. Ол дээрге бар өшкүнүң чартыындан хөй кезии-дир. Өшкүнү орайтады төрүдүп турар, ынчангаш май айның ортаан ажыр эвээш өшкү төрээнин тайылбырлап болур-ла ыйнаан, а хөй хойнуң ооллавайн барганының чылдагааны чүдел? 82367 хой төрүвээн-дир. Ол дээрге республикада эң хөй шээр малдыг Өвүр (45145 баш), Эрзин (36298 баш) районнарда 81443 хой, өшкү төрүвээнбиле дөмей чүве ышкажыл? Ажыл-агыйларда бар шээр малдың барык 30 хуу ажыг хирези төрүвээнин мал ажылының специалистери, малчыннар канчаар тайылбырлап болурларыл? «Чөптүг» чылдагааннар-биле боттарывыстың ажыл-агыйжы эвес чоруувусту агартырының аргаларын чайлыг тып алыр бис. Ол дээрге тарын боозадыышкыны, сула эдержилгени багай эрттиргени, хойларның кызырааны, мал чемниң чедишпези дээш, чылдагааннарла арбыдай бээр.

Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң уржуундан чамдык районнарның төрүүр шээр малының чартык кезии хирези ооллаваан. Чижээлээрге, Бай-Тайга районда 25579 шээр мал баа, ооң чартык кезии азы 13379 хой, өшкү ооллаан. Барыын-Хемчик районда база ыдыг, 24509 шээр малдың 12855-и ооллаан.

Төрүүр малдың ооллавааны дээрге-ле улуг чидириг-дир. Ол чидиригни малдың чаш төлүн онча-менди камгалап ап шыдавааны, малдың ара салганы, өлүг хураганнар, анайлар, бызаалар төрүттүнүп турары улам көвүдеткен. Май-22-ниң байдалы-биле алырга, 40429 анай, хураган ара салдынган азы өлүг төрүттүнген бооп турар. Төрээн 282385 шээр малдың 192977 анай, хураганың онча-менди доруктур азырап шыдаваан. Төрүвээн хой, өшкүден алыр ужурлуг турган анай, хураганга өлүг төрүттүнген азы ара салдынган 40269 анай, хураганны, өлүп хораан 49139 анай, хураганны кадыптарга, бистин чидириглеРивис кайы хире хөйүл дээрзи көстү бээр. Бир эвес төрүүр шээр малды шуптузун оолладыр ап, ооң чаш төлүн онча-менди доруктур азырап алган болза, ол хире анай, хураган малчыннарның коданнарында ам бар анай, хураганнардан хөй анай, хураган дешкилежип турар ужурлуг. Ындыг болган болза, эки-ле ийик. Ынчалза-даа ол бистиң чедишкиниивис эвес — чидириивис-тир. Чидириглер дугайында сан-чурагайлар долу эвес дээрзи биске билдингир, чүге дизе колхозтарда, совхозтарда малдың чидириин чажырар чоруктар база бар болгай. Часкы көкке кадыы багай, шыдалы кошкак анай, хураганнар, кышты арай деп ашкан улуг малдар безин өлүп хораар, ынчангаш чидириглер улам пемежири чугаажок.

Республиканың сүт-бараан фермаларында 46383 инек бар. Оларның аразында 12787 инек бо чылдың беш айларында төрээн. Төрүттүнген бызаалардың 1150-и өлүп хораан, 989 бызаа ара салдынган азы өлүг төрүттүнген. Ниитизи-биле 2139 бызаа оскүндурган. Ол дээрге амгы үеде Чөөн-Хемчик районнуң шупту сүт-бараан фермаларында бар инектериң санынга дең чыгыы-дыр.

Көдээ ажыл-агый министерствозундан алган сан-чурагайлар мал ооллаашкыны бистиң республикага ындыгла эки эвес эрткен азы эртип турар дээрзин көргүзүп турар-дыр. 82367 хойнуң төрүвээни, 89408 анай, хураганның ара салдынганы, өлүг төрүттүнгени, өлүп хорааны Тываның көдээ ажыл-агый ажылдакчыларын, мал ажылының специалистерни, малчыннарны бодандырар ирги бе?

Россия Президентизиниң Алтайга чорааны

БАРНАУЛ, май 27. (РосИТА-СЧТА-ның тускай корр.). Алтай крайже болгаш Бурят Республикаже ажылчын аян-чорук кылып чоруп турар Россияның Президентизи Борис Ельцинниң Барнаулга ийиги хүнү Алтайның мотор заводу бүдүрүлге каттыжышкынына барганы-биле эгелээн. Көдээ ажыл-агый техниказыга дизель шимчедикчилерин бүдүрүп турар ол бүдүрүлгениң кол-кол цехтеринге ол четкен. Борис Ельцин заводтуң ажылчыннары болгаш удуртукчулары-биле ужурашкан, олар заводунуң салым-чолу дээш дүвүрелин илереткен. Бүдүрүлге чыл эгезинден каш удаа элээн улуг хуусааларда металл чедишпезиниң чылдагаанындан доктаап турган. Бүдүрүлге харылзааларының үзүлгени Алтайның ол улуг бүдүрүлгезин буураашкынның кезиге чедирген.

Каттыжышкынның, харылзаалыг бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле, Президент-биле кады келген министрлер-биле эрттирген чөвүлел хуралга Россияның Президентизи хүлээп алган шиитпирлер дугайында дыннаткан. Кызыл-вар чүүлдер аппаратуразының эргижирээн заводунуң орнунга чаа заводту тудар. Ол сорулгага 50 миллион ажыг долларны тускайлап бээри көрдүнген. Бүдүрүлгениң өске цехтерин чаартырынга болгаш калбартырынга немелде чээлилерни бээр Металлды үзүктелдирбезиниң шиитпирлери хүлээп алдынган. Завод коллективиниң бүдүрүлгени хуужударының планын Президент деткээн. Алтайның мотор удуртукчулары федералдыг өнчүнүн бир дугаар ээлери апаар Каттыжышкынның директорлар чөвүлелиниг өнчү ээзиниң эргезин бээр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Президент-биле беседа үезинде ажылчынар социал камгалал, ажыл төлевириниң болгаш аш-чем өртектериниң дугайында айтырыгларны салгылаан. Чижээ, чигир чедишпези улуг дүвүрелди болдуруп турар. Борис Ельцин ол айтырыгны шиитпирлээриниң талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынганын дыннаткан. Келир күске чедир Кубадан чигир чиг эдин алырын катап эгелээр болгаш Россияның бодунга чигир бүдүрерин калбартырын ол айыткан.

Хүннүн ийиги чартыында Президент Калман районда «Луч» деп фермер ажыл-агыйынга чораан. Кежээ Борис Ельцин крайның удуртукчулары-биле чөвүлел хурал эрттирген. Ону тус черниң телевиденезин дамчыштыр көргүскен.

* * *

УЛАН-УДЭ, май 28. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). «Амар мэндэ» — «Бурят черже кирип моорлакар». Бурят Республиканың ол хүн үнген солуннары ындыг эгелериг, оларның бирги арынарында Россияның Президентизи Борис Ельцинниң чуруктарын парлаан.

Реформаларның канчаар чоруп турарын көөрү-биле ооң ажылчын аян-чоруунун шугуму-биле Борис Ельцин Улан-Удэге хүннүн ийиги чартыында чеде бээр.

Районнар солуннарындан

ШАЛЫҢ АМ-ДАА ӨЗЕР

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың бүдүрүп турар продукциязының өртээ 5,9 катап өскен. Комбинат чурт иштинде 30 ажыг бүдүрүлгелер-биле харылзааны тудуп, даг-дүгүн чорудуп турар деп, Барыын-Хемчик районнуң «Хемчиктиң сылдызы» солунда бижип турар.

Даштыкы чурттар-биле база садыглаашкынны эгелей берген. Апрель айда комбинат Соңгу Африкада Тунис деп күрүнеге 500 тонна даг-дүгүн саткан. Индия, Иран, Чили, Австрия, Моол дээш, ооң өске-даа даштыкы чурттарның фирмаларындан, компаниялларындан даг-дүгү садыл алыр күзелин илереткен дилеглер, чагаалар кээп турар. Даштыкы чурттар-биле садыглажыышкын тускай материалдан кылган эки шынарлыг шоодайлар чогундан саадап турар. Бо айтырыг шиитпирлеттинге бээрге, ажыл дораан шуудай бээрин солунда айыткан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыннарының шалыны Тывада эң хөй болуп турар. Чыл эгезинде оларның шалыны 4,9 катап өскен, а апрельде ооң 2 катап өскен. Даштыкы чурттар-биле садыглажыышкын шуудай бээрге, ажылчыннарның акша-шалыны ооң-даа өзер дээрзи чугаажок.

КАДАТ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

Шак ыындыг эгелиг чидиг медээни Таңды районда «Красное знамя» солунунуң сөөлгү номерлериниң бирээзинде берген.

Сөөлгү үеде рынок экономиказынче шилчип, өртектер хемчээл чокка өзүп турда, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелер, пенсионерлер, инвалидтер болгаш чоннуң өске-даа социал бөлүктери канчан амыдыраг, чурттаарыл деп шыңгыы айтыып тургустунуп келген.

Ындыг берге үеде чурттакчы чоннуң тудуп, ажаап, өстүрүп орар каш санныг малы оларга улуг деткимче, дузаны чедирер дээрзинге чигзиниг турбас. Таңдының Бай-Хаак суурда мал-маганныг хамаатылар эвээш эвес. Амгы үеде оларның кададың шын организастаары чугула болуп турар.

Ындыг-даа болза, көдээ Совет, ооң даргазы А. Н. Переляева бо айтырыгже кичээнгей салбайн турарын ук медээде шугумчүлеп турар. Чоннуң чурттап турар девискээринде Совет эрге-чагырга бар чүве болганда, ол чоннуң эрге-ажыын камгалап, тургустунуп келген социал айтырыгларны дарый, дүргей чогумчалыг шиитпирлээр апаарын ында айыткан.

Суурнуң чурттакчыларының малының кажаазын тудуп эгелээнден бээр бир чеди хонук ашкан, ындыг-даа болза ооң доозулганы, ийек кадарчыларының бар-чогу билдинмес. Бо айтырыгны Бай-Хаак көдээ Совединиң күүсүмү дуген шиитпирлээри негеттинип турар.

ТУРАСКААЛДЫ КАЯА ТУРГУЗАРЫЛ?

«Каа-Хем» разрезинин Өвүрде Дус-Даг участогунуң коллективи болгаш Торгалыг суурнуң чурттакчылары бодунуң чаңгыс чер-чурттуу, Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-ооллуң адын мөңгежидери-биле ооң турасказалын тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар. Бо чаагай эгелээшкинни разрезтиң коллективи (дир. В. Тропин) деткип, акша-төгерикти үндүрген.

Аная үндезилээш Дус-Даг участогунуң начальниги Борис Донгак улуг чогаалчының мрамор турасказалын (бюст) эргкен чылын Горно-Алтайск хоорайга кылдыртып эккелген. Ооң автору скульптор Павел Богомолов.

Ам ол турасказалды республика төвүнүң көскү, чараш черлериниң бирээзинге тургузар талазы-биле сүмележир дээш, Б. Донгак Кызылда чедип келген.

Турасказалды чогаалчының чаңгыс чер-чурттуглары Торгалыгта тургузуп болур деп саналдап турар. Ындыг-даа болза Тываның сураглыг солдарының бирээзи С. А. Сарыг-ооллуң бо турасказалын Кызылга, тодаргайлаарга, «Кызыл» аалчылар бажыныың баарынга азы тыва театрның чанынга көскү черге тургузар болза эки болгу дег.

Бо талазы-биле чоннуң саналын дыннап, чазак-биле сүмележири чугула болуп турар.

Б. Донгактың санап турарыбиле алырга, бир эвес Тыва Республиканың Чазаа ону ооңбиле сүмележип, каяа тургузарын бо чоокку үеде шиитпирлептер болза, ук турасказалды дораан кылып эгелээш, Тыва Республиканың Хүннүнде — малчыннар Наадымында ажыдып болур.

Улуг чогаалчының турасказалын мөңгежидип тургузары өөрүнчү медээ болуп турар. А ону каяа, канчаар тургузары — амдыызында ажык айтырыг болуп арткан. Мону шиитпирлээринге Тываның чону, ону деткип турар кижилер киржир дээрзи чугаажок.

Хүндүлүг Ростислав Докур-оолович!

Тыва улустуң төөгүзүнге болгаш культуразынга балалбас исти арттырып каан кижилериң аразында сураглыг тыва композитор Силер онзагай черни ээлеп чоруур силер. Бурунгу тыва черге улуг чаартылгалар-биле денге өзүп, каңналып, чогаадыкчы чедиишкиннериң бединче үнүп келдиңер.

Силериң салым-чолуңар — эртем-биле чалгынналган тыва араттың, салым-чаяанныг композиторнуң, көскү хөй-ниити ажылдакчызының болгаш буянныг аданың салым-чолу болу берген.

Хүндүлүг Ростислав Докур-оолович, 70 харлаан хүнүңнери таварыштыр каң дег кадыкшылды, чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни, узун назыл назылаарынарны күзедим. Тыва чоннуң ат-алдарынга өргүп чоруур ачылыг чогаадылга ажылыңар дээш улуу-биле четтирдивис.

Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың май 29.

Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчилерин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Александр Самданович Санчатты — Тыва Республиканың Президентизиниң аныяктар айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизинге;

Юрий Георгиевич **Полуляхты** — Тыва Республиканың Президентизиниң экономиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизинге томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың май 15.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын 1992 чылдың июль 8-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың май 26.

АРТЫНЧАКТЫГ АЛДАП КЕЛГЕШ

Кызыл хоорайның өөредилге черлериде Чөөн-Хемчиктен 560 сургуулдар, студентилер өөренип турар. Ол районнуң удуртукчулары кээп, ужуражылганы эрттирип, ажыктыг чугааны олар-биле кылып, бараан-сарааныг, аъштыг-чемниг ачы-дузаны чедиргениер.

Чөөн-хемчикчилер Красноярскиниң агроуниверситединиң Тывада филиалының уг залынга чыылган. Ажыл-агыйларның удуртукчулары, амыдырал хандырылга черлериниң ажылдакчылары, ада-иелер белеткеп алганы халаска бээр аъш-чемнерин сургуулдарга үлээн. Бир автолавканың садыгжылары бараанларны саткан. Ооң бараанларының өртээ-ле арай улуг болган. Чиик өртекке бээрин дугуржуп албаан хире.

Ужуражылгага хөй сургуулдар, студентилер кирешкен. Чөөн-Хемчик районнуң күүсүм даргазы Макар Донгак Кызылда өөренип турар чаңгыс чер-чурттугларынга байыр чедирип, районда ажылныш-биле таныштырган. Рынок харылзааларынга дүүштүр районнуң ажыл-агыйларының моон соңгаар боттандырар чугула сорулгаларын ол демдеглээн.

Чөөн-Хемчиктиң удуртукчуларының, ажыл-агыйларының улузунуң Кызылда өөренип турар ажы-төл дээш, аъштыг-чемниг чедип келгенинге өөрүп четтиргенин илергейлеп, элээн каш сургуулдар саналдарны берген;

— Политехниктиг институттан үндүрткеш, мында катап өөрени бердим. Кызылдан Чадаанаже чанарынга даңгаар бергедээр улус-тур бис. Автобустарга билет-даа чок болур. Ооң өртек-хөлезини база улуг — деп, студент Шагжы Артаа бир дугаарында чугааны эгелээн.

— Мында өөренип турар аныяктарже район төлээлери улуг сагыш салып, аар артынчактыг чедип келгенинге өөрүп тур бис. Эрткен чылын мынчан база келген болгай. Силериң биске ада сагыш салыышкыныцар дээш, улуубиле четтирдивис. Кызылда спорт комплекизин ажыткан болгай. Олче кирериниң өртек-үнези улуг-дур. Ооң эжинде таныылдар бисти киирбес-тир. Ынчангаш аная спорт секцияларынга киржир аргавыс чок болуп-тур, чогум канчалза эки? — деп, башкы институдунуң студентизи Андрей Сат чугаалады.

Башкылар билиг бедидер институттуң директору Михаил Борбай-оол;

— Бир эвес силерге дуза керек болза, бистиинге-даа келинер—деп чугаазын эгелээн. Өөредилге черин доосканнарга районнуң суурларынга башкылаар ажылды бээринче улуг кичээнгейни салырын, чамдык өөренип келген аныяктарыбыс садыглар. чаныдан ыравастай бээр, оларның чуруму бакыырап калган чоруурун бо-ла көөр апардывыс деп, ол чугаалаан. Ындыг салдынчак чорукту моон соңгаар соксадыры, спорт комплекизиниге тыва оюнларыдаа ойнаары, ынаар киреринин өртээн чингедири чугула.

Улусчу чогаадылга бажыңының эргелекчизи Светлана Сат, Кызылда башкы училищезинин директору Маадыр-оол Саая, Чөөн-Хемчикте ажыл-агыйлар удуртукчулары чүве чугаалаан. Олар чайгы үеде суурларга анаа-ла агаарлап чоруп турбайн, ажылдаарын, студентилериниң күш-ажылчы отрядтарын тургузуп, мал чемнериниң белеткелинге, тудугларга ажылдаарын сүмелээн.

Коллективтиг ажыл-агый болу берген Хөндергейниң директору С. Монгуш, Тева-Хая көдээ Совединиң даргазы Елизавета Грачева, Президент аппарадының ажылдакчызы Сыкырбан Монгуш болгаш ооң-даа өскелер сургуулдар, студентилер айтырыгларынга хамаарыштыр харыы берген.

Бодунуң күжү-биле акшакөпеекти ажылдап алырының чугулазын, ажылды бээрге, ону далдаазын, өөредилгезинге кызымак болуруп, азырадыкчы хөөнүг болбайн, чарбыттынар чоруктан уштунарын, Турцияже өөредип чорудары-биле шилилгеге кирген 96 кижиниң чүгле 4-ү чүгээр билиглиг болганын олар демдеглээннер.

Тыва төп кооптуң даргазы Хонук-оол Монгуш, көдээ ажыл-агый министри Вадим Оюн база чугаага киришкен.

— Бараанларын өртек-үнезин база улгадыр. Ам ийи дугааргы аар бергедээшкиниг үе келир-дир. Сургуулдар-даа акшаны ажылдап алырыне кирер ужурлуг — деп, ол чугаалады.

Ол Германияга барып ажылдаар, немец дылды билир бир аныяк кижи херек болуп турарын, ону ынаар өөредип чорударын дыннаткан.

— Бистиинде 30 ажыг студент дөртү курста ам-даа өөренмишаан. Шупту эпнайыралдыг өөренип-ле чоруурлар. А үшкү курстуң ооллары, уруглары ындыг эвес. Ында эвээш кижи арткан. Дээди эртем чедип аар дээш бо шагда кызары чугула болгай — деп, агроуниверситетти башкызы Хайын Ензак чугаалады.

Кызылдың башкы институдунуң студентизи Римма Донгак ада-иелериниң сагыш-човаашкынынга харыы кылдыр, ачы-дуза, соктаан далган, тараа дээш мөгейип, сагыш-сеткилин илереткен.

Ам республиканың көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюннуң чугаазынлан чамдык чүүлдерни киирейн:

— Башкы училищезинин директору автобус бээрин дилеп тур. Кээрге-ле алыр силер. Школалар чедип практикалаар сургуулдарга ол херек-ле болгай. Мында көдээ ажыл-агыйга ажылдаар кадрлар бар-дыр. Специалистер биске чугула херек. Ол доозукчуларны бистер суурларга чылыг хүлээп алыр ужурлуг бис. Бажын-балгатты бир дугаарында бээри чугула. Сургуулдар, студентилер биске улуг даяныр күштүр. Көдээге чайын чеде бергеш, студентилериниң отрядын тургузуп көрүнер, аныяктар. Мал чемнерин белеткежип, чүс-чүс тонна сараатларны тургузуп берип көрүнер. Чижээлээрге, Тева-Хая суурнуң бежен ажыг сургуулу хөй мал чемин белеткеп бээр болза, кызын чиринге ажыттаар семис шарыны-даа халаска- бээр апаар. Чайын малчын ада-иелериниң солуп, оларны дыштандырып көрүнерем. Хойларны, сарлыктарны барып санар. Моолда чайын хойларны канчап саап турар-дыр. Бистиң Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга малчынары сарлыктарны сагбайн турар болгай. Ол моол дуржулганы амыдырга ажыглаарының эгелекчилери болуцар!

Ажык чугааның түнелинде ажыл-агыйларның удуртукчулары Чөөн-Хемчиктиң сургуулдарының агар санынче акша-хөренгини шилчедири дугурушкан. Ужуражылга столунга чамдык улуг организациялар, ада-иелер, удуртукчулар, чаңгыс чер-чурттуглар дузаламчы акшаны салыр хаажакыгашты тургузуп каан болза, улустан аная чүс-чүс акшалар кирер ужурлуг турду. Ону моон мурнунда өске районнар удуртукчулары ажыглаап, чаңгыс шакта безин 30 ажыг мун акшаны киирип, өөренип турарларга дуза кылдыр берген болгай.

Ол-даа болза деткимче, дузаламчы болур хөрөнгү киирип алырының аргазы-дыр.

— Бистин сургуулдарывыстың — ооллар, кыстарывыстың мурнунда салдынып турар кол сорулгазы — эки өөредилге, найырал, быжыг сагылга-чурум, ажылдаары, — деп, райкүүсүм даргазы ужуражылганы түнелеп чугаалаан.

Охемчик ОНДАР.

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДАВАС АРГА ЧОК

Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг информация органнарының чоокта чаа томуйлаткан министри Александр Александрович Даржай бодунуң чаа албан-хүлээлгезин күүседип эгелээр мурнуу чарыында районнар солуннарында ниити байдал-биле таныжып чораан.

Амгы хүннерде Барыын-Хемчикте «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга болгаш Барыын-Хемчик районнарның каттышкан чаңгыс солуну кылдыр, неделя санында үш катап үнүп турарын номчукчулар билир. Ол болза республиканың районнарында хөй тиражтыг район солуну болуп турар. Бо хүннерде солун 4 мун ажыг чагыкчыларлыг. Ук солун типографиязы-биле катап чаңгыс орган болуп турар. Ында редакция ажылакчылары-биле типография ажылчыннары ниитизи-биле чээрби ажыг кижи.

Район солунунуң байдалдары-биле таныжып, коллектив-биле чугаалажып тура, министр чагыдылганы моон соңгаар улгаттырып, чагыкчылар саның көвүдериниче углаадыр ажылдаарын сүмелээн. Чүге дизе ук солун ам үш районнуң чонунга массалыг информацияның медээлерин чедирер тус черлериниң органы болуп турарын айтып чораан.

Парлалганың хостуг болгаш шыныг, ажык-чарлыг чоруу бо үеде эң кол чүүл болур дээрзин А. А. Даржай чугаалаан. Ынчангаш моон мурнунда үелерде ышкаш ону үстүү черлерден айтышкын берип, чамдыкта харын чагырып дужаар чоруктар турбас ужурлуг. Маная тус черниң эргечагыргалары-биле редакцияның аразында бот-боттарын деткижер, билчир чорук болгаш сырый харылзаа чугула черни ээлээр апаар. Чоннуң эрге-ажыы дээш оларны дүвүредип турар чугула амыдыралчы, социал-экономиктиг айтырыгларны херек кырынга чогумчалыг шиитпирлээринге тус черниң парлалга органы болгаш районнарның күүсекчи комитеттери улуг харыысалгалыг болур ужурлуг. Ындыг-даа болза солун арынга үндезин чок черге кижилер шугумчүлээр, ооң эртсе бак сөглеп, дорамчылаар чоруктар черле турбас херек. Маная чүгле барымдаалыг фактылар, чижектер үндезин болур апаар. Сөс дээрге эң күштүг чепсек: ооц-биле кижиниң ат-алдарын бужартадып, тамыже суп болур, ооң-биле кижини дээрже үндүр мактап, алдаржыдып-даа болур. Маная суд-шүүгү-даа киржи берip болур. Ынчангаш бүрүүлүг авторну-даа, бүрүүлүг редакцияны-даа улуг торгаалга чедирип болур дээрзин айтып каары артык эвес.

Район улуг үлетпүр төвү болуп турар. Ындыг-даа болза сөөлгү каш чылларда чоннуң талазындан сагыш-сеткилиниң, национал чоргаралының талазы-биле кудулаашкыннар хаңылап, ниити культура дыка чавызаан. Ам бо айтырыгларны солун арынга доктаамал чырыдып, ажылагыйжы айтырыгларны эки-жидериниче кичээнгейни үглаңдырар болза эки деп, министр чугаазынга демдеглээн.

Республиканың парлалга органнарының мурнунда бир чедир шиитпирлеттинмейн турар «аарыг» — республика типографиязының чаа тудуу болуп турар. Ону дүргедеврин-ге талазы-биле чаа хемчеглер алдынын турарын ол дыннаткан.

«Хемчиктиң сылдызы» солун бо хүннерде элээн чарыгдалдарлыг болуп турар. Амгы рынок экономиказының үезинде орулгалыг ажылдавас арга чок апарган. Ынчангаш ангы акша-төгерик ажылдап, агар сан ажыдып алыры кончуг чүүлда болуп келген. Районнуң-даа, Мөңгүн-Тайганың-даа база Бай-Тайгада-даа ажыл-агыйлар, үлетпүр бүдүрүлге черлери, албан организациялар саны хөй. Олар-биле дорт керээлерни чарып турган, ацгы-ангы хевириниң майыктарын (бланкыларны) парлап болур. Оон аңгыда ажыл-агыйлардан бүдүрүлгелерден оларның ажылнижинге, дуржулгазынга хамаарышкан бүдүн-бүдүн арынарны, белүктээн материалдарны керээ өзугаар солун арынга парлап болур. Сөөлгү үеде чогаал ажылы-биле сырый холбаалыг кижилерниң янзы-бүрү чогаалдарын, шулуктерни, чыйдыларны-даа типографияга парлааш, ооң акша-төгерикти ажылдап ап болурунуң аргалары бар.

Район солунунуң типографиязында ажылдап турар кижилер сөөлгү үеде сүт-даа, чимис хандызы-даа ап көрбээн. Редакция ажылдакчыларының чамдыызының үүглары садакте дыка үр, үеде эзлегле турар. Бажын-балгат ооң кижилер база бар. Харын чамдык ажылчыннар (типографияның) мырынай Барлык суурда чурттап турар. Ажыл чамдыкта саадаарга, олар район төвүнден дүнеки үеде чадаг кылаштажып турар таварылгалар хөй.

Типографияда байдал база шоолуг эки эвес. Парлаар машиналар болгаш өске-даа дерилгелер үрелип турар. Оларның чамдыызы анаа турар. Артык кезектер барык чок. Ону Кызылга чагыдып каарга-даа, чоок черлериниң типографиялары аппаар. Электри приборлары сөөлгү үеде база өрттеннип, хуусаазы эрткен болуп турар. Оон аңгыда фотоаппаратура, чүрүк кылыр химикаттар болгаш шык шуут чок!

Министр А. А. Даржай анаа чоруп турар үеде типография ажылчыннарынга сүттү азы чимис хандызын доктаамал үндүрүп бээр талазы-биле райкүүсүм таварыштыр дугурушкан. Коллективиниң картошка үрезинин белеткел конторазындан дораан садыг ап, дарый олуртур. Ажылчыннарга бажын-балгат айтырыын шиитпирлээр талазы-биле база тодаргай чугааны кылган.

Министр дараазында «Улут-Хем» солунунуң редакциязынга ужуражылганы кылган. Ол анаа коллектив-биле таныш-каш ажылдакчыларның болгаш ажылчыннарның ажылдаар черлерин көрүп, чугаасөзүн дыннап, чугаалашкан. Редакцияның типографиязы планын сөөлгү үеде барык ийи катап күүседип-даа турар болза, ында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыны амга чедир өспээн. Редакцияның ажылдакчыларының санын кызырары негеттинип турар. Бажын-балгат-биле хандырылга ында чүгээр-даа болза, садик алыры бергедеп турар. База хоралыг цех дээш типография ажылчыннары тускай чемни албайн, анаа-ла акша ап чоруп турар. Редакция бажыны туттунгандан бээр капитал септелге кылып көрбээнинден, бо хүннерде ооң бир азы черже оранчок кирип бар чыдар, шалалар ирээн. Ооң-даа өске септелге ажылдаары негеттинип келген.

Ол хүн райкүүсүмнүң удуртулгазы-биле ужуражылгазынга министр бо айтырыгларның чамдыызын дарый шиитпирлеп бээр талазы-биле чугааны кылып, сүмелешкен.

А. А. Даржай ол районнарга чорааш, будүрүлге, албан чевлериниге болгаш чамдык ажыл-агыйларга база чораан.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

Рынок—амыдыралдың негелдези

ХУУЖУДУЛГАГА МООНДАК

Россия Федерациязының, Тыва Республиканың, Кызыл хоорайның болгаш районнарның-даа күрүне база түс чер (муниципалитет) бүдүрүлгелерин хуужударының программаларын ажылдап кылган болгаш бадылааны билдингир. Ынчалза-даа бистиң республикада болгаш Улуг-Хем районда бүдүрүлгелерив рынок харылзааларынче шилчидер, хуужудар ажыл шуудап чадажып турар. Ол чүге ындыл?

Моон алыс чылдагааны күрүненің эт-хөрөнгизин эргелеп башкарар комитеттерде эвес, а олардан хамаарышпас өске моондактарның тыптып келгенинде деп бодаар мен. Номчукчуларга тодаргайы-биле билдингир болзун дээш дараазында чижектерни көргүзейн. Шагаан-Арыг хоорайда бүдүрүлгелер 1 гигокалорий чылыг дээш «Коммунэнерго» бүдүрүлгезинге 620 рубль, бир тонна хөмүр-даш алганы дээш «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге 380 рубльди бо чылдык баштайгы кварталында төлөп турган болгай. Чылыг энергизының өртөөнүн ынчаар эмин эрттир улгатканы бүдүрүлге бүрүзүнге моондак боол, харын-даа мон доклак-биле үстүрүп ышкаш, аарышкылыг боол турар. Бистиң районнуң амыдырал хандырылга эргелели чүгле январь айда безин чылыг дээш 72,5 мун, он бир дугаар автотранспорт бүдүрүлгези — 395 мун, ажыл-агыйлар аразында өскүлүг чоруур механизастаан колонна 76 мун рубль төлөөн.

Шагаан-Арыгның саржат заводу 39 мун рубльди, үлетпүр комбинады 67 мун, септелге-тудуг участогу 24,5 мун рубльди январь айда чүгле хөмүр-даш дээш төлөөн. Тыва-одалга сезону 8 ай (сентябрь 15-тен май 15-ке чедир) үргүлчүлээр болгай. Үстүнде чижекке киргеним бүдүрүлге черлериниң чангыс-ла январь айда чарыгдалын ол сес айга көвүдеңиптерге, оларның чүгле чылыг алган ачы-дузазы дээш чарыгдалы 500 мундан 3 миллион рубль ажа бээр-дир. Чылыгдан аңчыда, электри өнергизы, хөй янзы аттыг үндүүрүглер дээш бүдүрүлгелериниң чарыгдалының хемчээли шыдажыр аргажок кылдыр улгаткан. Чылыгның, электри энергизының, хөмүр-даштың өртээ мындыг улуг турда, бүдүрүлгени хуужудуп алырының ажыы бар бе деп айтырыг тургустунуп келирдир. Кызып-кыдайып турган, хөй акша-төгерикти үндүрүп чарыгдаан, бүдүрүлгени коллектив хуужудуп алырга, ооң орулгазы чүгле чылыг, электри энергизының хөлөзинге баар ышкажыл. Байдал ам шак мындыг апарган.

Шагаан-Арыгда чоннуң амыдырал хандырылга эргелели, саржат заводу, үлетпүр комбинады, он бир дугаар автотранспорт бүдүрүлгези болгаш өске-даа күш-ажылчы коллективтер хуужудуганы күзелдин-биле деткип, сандаргай, ээ-харысалга чок соруктан үштүнүп үнериниң кара чангыс, шын аргазы ол-дур - деп, хуужудулгага идепкейлиг селеткеник турганнар болгай. Сөөлгү үеде чылыг, электри энергизының өртек-үнезиниң кызыгаар чок кылдыр өзүп турары ол коллективтериниң ыдыг идегелин оскүндүрүп, сезиндире берген деп чугаалап болур. Өртек-үне хүүнүң чыгыы өзүп, өскерлип турда, бүдүрүлге черин хуужудуп алгаш, орта кым выражырыл?

Хуужудулгага белеткеп турган коллективтериниң удурткулары-биле кады чылыг, электри энергизының, хөмүр-даштың өртек-үнезиниң өзүлдезин доктаадыр, харын амгы хемчээлинден эвээждир талазы-биле практиктиг дуза чедирер дугайында чагааны Тыва Республиканың Чазаанче бо чылдың март айда чоруттуус. Харызын-даа албаан бис, түннели-даа билдинмес.

Хөмүр-даштың, электри энергизының өртөөнүн улгатканы хуужудулга хөрөөнге өзүлүг-ла кара моондак боол турар.

Дудак ООРЖАК.
Улус депутаттарының Улуг-Хем район Соведнинң күүс-комунуң күрүне эт-хөрөнгизин эргелеп башкарар комитеднинң дарғазы.

АНГОР ДУГУ «ААРТААНДА»

Чеди чүзүн малын бистің өгбелеривис дескизи-биле азырап, ол мал азы бо мал кайы-бирээзинден ажыктыг-дыр деп чугаалаваан чорааннар. Мал бүрүзүнүң ажыын көрүп, хереглелиге таарыштыр азыраары — тыва кижиниң чанчылы.

Өшкүнү, эң ылангыя ангор өшкүнү кижилер сөөлгү чылдарда хөй-биле азырап турар. Ооң чылдагааны билдингир болгай. Ангор өшкү дүгүнүң өртээ улгаткан. Мен база өшкүлерни азырап чор мен. Ынчангаш бодумнуң амыдыралымга көргеш, билгеним арга-дуржулгам-биле өшкү кадарын өстүрүп турар кижилер-биле, эвээш-биле-даа бол, үлежир бодадым. Кижилерге ажыктыг-даа болуру чадавас.

Өшкүнү чазын, чылый бергенде анайладыры эки, чүге дээрге кыштын ковчуг берге, соок, кылын харлыг үезинде өшкүнүң боозу бичин болгаш, кышты ол чииги-биле эртип ап болур. Чазын, от-сиген, үүнүп эгелээн үеде төрээн өшкү боду-даа көк оттап, анайы-даа чемге кирип, күш-шыдал немеп алыр. Боос өшкүлерни өске мал-биле кады чангыс кажаага тырый кажаалавайн, аңгы үскеш, хостуг кажаага кажаалаарга, боос өшкү белен кемдеевес, ооң ара салыр, өлүг анай төрүүрү эвээш боор. Өшкүлерниң дүгүн боос өшкүлер анайлапкан соонда кыргыры күзенчиг. Боос өшкүнүң дүгүн кыргаш, ону ойтур, ол-бо андара каап, тудуп алыр дээш сыныртап тура, кемдедип каап болур бис. Чүгле боос эвес, а дүгүн кыргыр үези келген өшкүлерни анайлары-биле кады түргускан хөрөө чок. Анайлар иелерин кыргап маннап тура, оларның дүгүн бокталдырып, харын-даа сазыдыр, саргартыр сидиктеп каап болур.

Ангор өшкү дүгүнүң өртээ аар-ла харын. Чеже-даа ону акша-төгерикке чедирип ап болур болза, ону ол-ла хевээр сатпазы күзенчиг. Өшкү дүгүн чүп, дыдып, эврип алгаш, оон янзы-бүрү идик-хем аймаан аргып, садар болза, орулга ооң-даа хөй болур. Хууда каш өшкүлүг кижилерге суг болза, ол дыка ажыктыг. Амгы үеде кедээде хөрөөжен кижилериниң кылыр ажылы барык чок болган, чамдык келер ажыл чох арткан болгай. Өшкү өстүрүп, ооң дүгүнден продукция бүдүрүп, акша-хереңги ажылдан алыры — өзүлүг ажыл ол-ла-дыр. Арыг ангор өшкү дүгүнден аргаан хөректээш суг болза, та каш рубль өртектиг чүве!?

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Каа-Хем район.

Ажыл-ишчилер дугайында

АЛЫЗЫНДА БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ АПААР

Шалык Агыына биле Чооду-Коючук — Шалык-Өнгежиге өгленгеш, Чооду-Өнгеш хемниң ээлери болуп, чөнээш мөчээн. Олар аттың адыр кулаа дег ийи начын оолактарлыг турган. Баранза биле Коштай-оол арбан, сумунуң Оваа дагыыр болгаш чайлаг байыр-наадымнарынга омаан, эрес-кежээзин көргүзүп чорааннар. Баранза чүтүрүк аттарын чарыштырыптар, а дунмазы Коштай-оол хүрежип кирипте турган. Баранзаның Суглук-Базар дорааазы чарышка эртер, Коючук Коштай-оол хүрешкеш, шүглүп үнер турган.

Маңаа ол төрел бөлүктүң чүгле Коючук Коштай-ооллуң хеймер оглу Севээн Лапчаевич Спилиниң ажыл, амыдыралын сонуургадыр деп шиитпирледим.

Үстүнде үүлдерден көөрге, Севээн Спилиниң ызыгуурга арат малчын кижи ышкажыл. Үүнаажыларда онзагай кооператив малчыннар эгелээн, Чооду-Өнгеш хемниң аксы, Чооду-Өнгеш хемниң Чоон-Дыт, Кара-Тал ол ыныаар Севээн Спилиниң адаиезинин чүрү ол. Бөгүн оглу эдлей берген. Ооң эштери база төөгүлүг араттарның ажы-төлдери болду.

Шалык Манчык-ооллуң оглу Борис Доомит — 440 ажыг сеергелиг, ооң оглу Алим — 41 бе, 4 ат болгаш 3 аскыны Чооду-Өнгежиде кадарып турар. Ачы-даа, малчын-даа, бошка-даа чораан Коючайның улуг оглу Айдын-оол болуп, ажы-төлдери Айланмаа, Мерген олар түс-тузунда ешкүлер малдап турар. Олар база ада-төөгүзү болур чүрүн эдлеп алганнар.

Копту дайынының кирижиктеги Дарзыг «командирниң» оглу Танов кезектиг 1992 чылдың «алдын» дужудун кыргып, камгалап алгай болдулар. Үстүнде алааным малчыннар совхоз-биле чарган кезиинде көрдүгенинден чүс ажыг килограмм ангор дугүн хейну алган.

Севээн Спилиниң чугаазы-биле, 100 башка омааштыр 80 анайны, чөөкту 950-1200 грамм алыр көрөөлиг. А мал бажын камгалаары 100 баштан 2 башты (ешкүнү) чидиргеи турун болур. Аныяк эрниң бодундан негелделиг мени кайы үеден бээр сонуургадыр келген.

— Севээн Лапчаевич, көрөөге дүүшпес түннел болганда азы чаш төлду көрдүгеиинден эвээшти камгалап алган таварылгада чүү канчаар силер?— деп. айтырган мен.

— Көрөөни ыяап-ла күүсеткен турар. Анай четпес болза, боду садып-даа турган, төлезин. Дук четпес болза, бодунуң ешкүзүн кыргызын...

Ынды негелде турда, ажылыш бүдүүгүр, шынарлыг болбайн канчаарыл. Ол кооперативте бо чазын тургустуңгандаа болза, аразында ажылын билчир чон болган. Чайлагдаап-ла, кожаланчып, каттыжып алырлар.

Агар саныиче орулга киирер оруктарны планнап көрүп алганнар. Хуу инектерин сагган, саржат, өөлек, быштак, заржы, курут бүдүрер. Белер кулуннан эгелээн, чайны оларның хымызын садар. «Таңды-Сыны» совхозта уруглар албан черлери. Эмнелге болгаш школага мал азыраарына дуза-өмекти совхозтың специалистери-даа, бо кооперативте-даа чугула деткүшпес болза, курган ховуга оларны тараан ажыы чогун олар бодан турар. Оларның оозу шын болуп болур. Чүге дээрге, бир-тээ шел суттат чок болганда, аная аная-ла хөй чарыгдал үндүрүп турган, от-сигеи тараан хөрөө чүү деп. Ооң орнунга акша-хереңгини камнап алгаш, ооң күсели-биле өске ажыл-агыйлардан саттынып, саарлыр аргазын, азы оортан белеткеп алырын көөр-ле ыйнаан.

Министерствонуң ол-ла медээзин көрүп орарга, үе бо хире апарганда безин районнар картофель, ногаа олуртулгазын кончуг ооожумадып турар-дыр. Республика бо чылын 1784 гектарга картофель олуртур, 617 гектарга ногаа тарыыр. Ол-ла дараалашка-биле 119 гектар. Ногаа аймаа тарыырындан «хостаткан» хирезинде-ле, Эрзин биле Өвүр районнар чүгле 16-17 гектар шөлдерге түс-түс картофель олуртурун ам-даа эгелеевэн. Ол дээрге чангыс хүн четпес ажыл ышкажыл деп маажым бодап олурары ол чүве ирги бе?

Шууштур көрүп кээрге, картофель олуртур планының чартының безин күүседнн алган район чок. Картофель олуртурун саададып келген районнар бо-дур: Бай-Тайгага 35-ле гектарга ол культураны олуртуп, күүсеткеи — 5 гектар. Сут-Хөл 60 гектардан 5, Чаа-Хөл 75 гектардан 3, Улуг-Хем 205 гектардан 18, Чөөл-Хемчик 125 гектардан 20-зинде олуртуп алган. А ногаа тарылгазы мырынай чер албаан. Бай-Тайга, Сут-Хөл, Чөөл-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем, Тес-Хем районнар ногаага мынчага чедир чангыс гектардаа чер ажыглаваан. Бо талазы-биле ажыл Кызыл районда эки: олар 80 гектар шөлде ногааны олуртукан. Таңдыжыларда ам 49 гектар шөлдү ногаа олуртурунга ажыглаары арткан. Каа-Хем ногааны 86 гектарга олуртур, а кылып алганы чүгле 2 гектар. Ноғаа аймаан колдуундала суггаттыг шөлдерге тарыыр болганда, хожудашкынның оруундан үнериниң хуусаазы ам черле келген.

Частың когурумнуг хүннери республиканың суггатчылтырынга шаптык, моондак катканын билир бис. Соок хүннер турганындан суг эвээш болган. Ынчангаш чамдык бугасумун уннарынче ол үнмээн. Сөөлгү үеде чылып кээрге, ам суг өлбээн. Ынчангаш Барыын-Хемчик, Сут-Хөл, Бай-Тайга районнар тараа болгаш чайгаар үнген сиген шөлдериниге ол ажылды орай эгелээн. Езулуг массалыг суггарылгаже колхоз, совхозтар кирге-ле, бир неделя чаа-ла ашкан. Ам канчаар, озалдаан-даа бол, аная сылдат кагап эвес, шалыкшы хеделир апаар.

Тайылбырны кедээ ажыл-агый киллизи белеткээн.

Тараам турда, тодуг-ла мен

ДҮЖҮТТҮҢ САЛЫМ-ЧОЛУ—БО ХҮНДЕ

Элбек дүжүттүң салым-чолу, ооң күскү үеде кайы хире болуру бөгүн эгелээр дээрзин эки билир бис. Ооң башка кышты өттүр хилинчектемес өрдуваус-ла ыйнаан. Часкы хүннерде чажылдага хереглээри-биле үрезинни курлап ап, ону ооң-моон тыптынып, шыынарлыг болзун дээш арыглап, а тарылга үезинде ону чажарының технологизязын сагып турар бис. Ону шуут шөлге чажарынга чедир белеткеп алырынга колхоз, совхозтар эвээш эвес чарыгдалды үндүрген. Ам бөгүнгү байдалывыс кандыгыл? Республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозунуң май 22-деги медээзин өзүгаар алырга, ниитизи-биле тараа культураларын 95558 гектар шөлде чаштырган болуп турар. Бо болза, чаштырза чогуг тараа культураларының 63 хуузу-дур. А эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээр болза, бо чазын элээн бүдүрүкчүлүг ажылдаан бис: барык-ла 27336 гектар хөй. Ол-ла медээ өзүгаар алыр болза, чаштырылганы Бай-Тайга районуң тараажылары доозарының кырында келген, а эрткен хүннерде олар бүрүн төндүрген боол болур. А эрткен районнарда бо ажыл ам-даа уламылаваашаан. Ылаңгыя Барыын-Хемчик районуң механизаторлары 1500 гектар черде чаштырылганы коруткаш, планын 86 хуу күүсеп берген. Таңдыжыларын көргүзүү мындыг: планы — 37272, күүсеткеи — 29000 гектар. Час когурумнуг болганындан чамдык районнар девискээринге соок хүннер элээн узамдыга берген. Ынчангаш Каа-Хем, Бии-Хем, Чөөл-Хемчик, Сут-Хөл, Кызыл районнар часкы хову ажылдарынче улуг хожудашкынныг кирген. Ооң хараазы-биле ол районнарда амгы байдал ыдыг-ла өскүнүчүг эвес. Олар белеткеп алганы үрезиннериниң барык чартындан бичиле хөйүн-чаштырыг ап четтиккен. Өскээр чугаалааргa, ол девискээрлерде бо чутула ажылдың 39-62 хуузу кылдыган. Адактың адаанда — Сут-Хөл район. Ында план чүгле 39 хуу күүсеттинген. Чаа тургустунган Чаа-Хөл район ооң мүн-не чүгээр: тараа культураларын чажар ужурлуг шөлүнүң 48 хуузун ажыглаан. Тес-Хемде байдал оортан улуг-ла ылгалбас: чажылданың 49 хуузун чоруткан.

Чай чоокшулаан тудум каан хүннер уламчылааш турун берген. Ынчаарга дараазында ийи айда чаъс шоолуг чагбас дээрзин синоптиктер дыннадыр каан. Ындыг болганда, бо чыл база кандаашкынныг болуру ол-дур. Моны өөрөвис көргеш, чаъс чагбас болза, Чөөл-Хемчик, Таңды, Кызыл районнарның кедээ ажыл-агый эргеледелериниң удуртукчулары ажыл-агыйлаының даргалары, директорлары, специалистери-биле удуртуушкаш, чангыс чылдыг ситеннерни тарыває деп бодап турар. Бир эвес күдайдан өө-дүшпес болза, курган ховуга оларны тараан ажыы чогун олар бодан турар. Оларның оозу шын болуп болур. Чүге дээрге, бир-тээ шел суттат чок болганда, аная аная-ла хөй чарыгдал үндүрүп турган, от-сигеи тараан хөрөө чүү деп. Ооң орнунга акша-хереңгини камнап алгаш, ооң күсели-биле өске ажыл-агыйлардан саттынып, саарлыр аргазын, азы оортан белеткеп алырын көөр-ле ыйнаан.

Министерствонуң ол-ла медээзин көрүп орарга, үе бо хире апарганда безин районнар картофель, ногаа олуртулгазын кончуг ооожумадып турар-дыр. Республика бо чылын 1784 гектарга картофель олуртур, 617 гектарга ногаа тарыыр. Ол-ла дараалашка-биле 119 гектар. Ногаа аймаа тарыырындан «хостаткан» хирезинде-ле, Эрзин биле Өвүр районнар чүгле 16-17 гектар шөлдерге түс-түс картофель олуртурун ам-даа эгелеевэн. Ол дээрге чангыс хүн четпес ажыл ышкажыл деп маажым бодап олурары ол чүве ирги бе?

Шууштур көрүп кээрге, картофель олуртур планының чартының безин күүседнн алган район чок. Картофель олуртурун саададып келген районнар бо-дур: Бай-Тайгага 35-ле гектарга ол культураны олуртуп, күүсеткеи — 5 гектар. Сут-Хөл 60 гектардан 5, Чаа-Хөл 75 гектардан 3, Улуг-Хем 205 гектардан 18, Чөөл-Хемчик 125 гектардан 20-зинде олуртуп алган. А ногаа тарылгазы мырынай чер албаан. Бай-Тайга, Сут-Хөл, Чөөл-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем, Тес-Хем районнар ногаага мынчага чедир чангыс гектардаа чер ажыглаваан. Бо талазы-биле ажыл Кызыл районда эки: олар 80 гектар шөлде ногааны олуртукан. Таңдыжыларда ам 49 гектар шөлдү ногаа олуртурунга ажыглаары арткан. Каа-Хем ногааны 86 гектарга олуртур, а кылып алганы чүгле 2 гектар. Ноғаа аймаан колдуундала суггаттыг шөлдерге тарыыр болганда, хожудашкынның оруундан үнериниң хуусаазы ам черле келген.

Частың когурумнуг хүннери республиканың суггатчылтырынга шаптык, моондак катканын билир бис. Соок хүннер турганындан суг эвээш болган. Ынчангаш чамдык бугасумун уннарынче ол үнмээн. Сөөлгү үеде чылып кээрге, ам суг өлбээн. Ынчангаш Барыын-Хемчик, Сут-Хөл, Бай-Тайга районнар тараа болгаш чайгаар үнген сиген шөлдериниге ол ажылды орай эгелээн. Езулуг массалыг суггарылгаже колхоз, совхозтар кирге-ле, бир неделя чаа-ла ашкан. Ам канчаар, озалдаан-даа бол, аная сылдат кагап эвес, шалыкшы хеделир апаар.

Тайылбырны кедээ ажыл-агый киллизи белеткээн.

Амыдыралдың айтырыглары

НЕГЕЛДЕ, ХОМУДАЛЫН ЧОН КӨДҮРГЕН

Мен бодап көөрүмге, эмнин эрттир улуг өртектиг бараан чүгле Эрзинде ышкаш-тыр. Чоокта чаа Чыраа-Бажы чораан көрдүм. Чадаанда столоваяда чем өртээ Эрзиниңнинден куду чорду. Кызылдан Эрзин, Чадаана аразының хемчээлин машина оруу-биле чоруурга, демей черлер болгай, Кызыл-биле Эрзин аразы ырак, ынчангаш сөөрткен бараанларга 45 хууну салып турар чүве дээр. Чижээ, чоокта чаа маргарин сөөртүп келди, фактуразын өзүгаар 1 килограмм маргарин өртээ 70 рубль дээн, а Эрзинге ол-ла маргаринин 116 рубльге саткан.

Ооң ангыда районуң демир садыы деп садыг бар, аная мотоциклер, бажың ишти-ниң херекселдери дээш, өске-даа улуг өртектиг бараанларны үргүлүү эвес-даа бол, ыда-хаяа сада бээр. 17 мундан ооң өртектиг «стенка» деп шкафтан садып турар, чой оны алгаш, бажыныңа эптеп ап шыдавас. Ынчангаш улуг өртек-биле садып алган эттери аяа-ла бажың иштинге оваалап каан хөй үүрмек калбак ыштар боол чыдар, чүге дээрге ону тургузуп кылыр дээрге, чамдык кезектери чок боор. Мотоцикл-даа садып аарга, ооң чамдык кезектери чок. Райпонуң товароведтеринге баарга: «Мананар. Кызылдан чагыдар бис» дээр, ол оваар сураг баар. Маваан улус чыл өжүр манаан хевээр.

База бир таарыштас чүве — Эрзин райпозунуң столоваязы чоонду улуг өртектиг чем-биле хандырып турар-даа болза, кылып турар чемниң шынары өөрөөнге дүүшпейн турарында. Кылган чеми чангыс аай: ши, котлета, гуляш болда, өске ассортимент чок. Рынок үезинде чем кылыр бараан чогунда ындыг-даа ыйнаан. Столоваяны кежээ 18 шак четтирээде хаап каар, өскээртен келген чон, сургакчылар, концерт көргүзүп келген артистер куруг хонуп-даа турар. Шак ынчаар чоокта чаа Өвүр, Бай-Тайга кожуннарның биске келген артистери кежээки чем чиивей хонар ужурга таваржып турдар. Ынчангаш келген аалчыларны куруг хондурбазы-биле столоваяның ажылдаар үезин кежээ оода-ла 19 шакка чедир кылза кандыгыл деп бодап турар мен. Чүге дээрге ам чайгы үе-дир.

Апрель 20-де Эрзин суурга районуң төп эмнелге черинин, школаларының, база ясли-садиктерниң ажылдаачыларының ажыл соксадышкынының митингизи кожуун башынының мурнунга эртенгинин 11 шакта эгелээн. Митингиге район төвүнүң болгаш суурларның төлөөлери киржип, колдарында плакаттар тудуп алган, боттарының амыдыралга таваржып турар нарын, берге айтырыглары чугаалап, хамаарышкан организациялардан негелделерни салып турганнар.

Бир дугаарында, эмчилер, башкылар, ясли-садиктериниң ажылдакчылары ей-шаанда шалын акшазын үндүрүп берип турарын, шалын өзүлдезин негеп, амгы ап турар шалынды ажыл-чем садарынга шуут четпейн турарын база районуң талазындан бараанларга 45 хууну салып турарын бруу шаан, ол 45 хууну шуут дужуреринге негээн. Шала чуур пестер безин чогун, ам удавас школага сентелге эгелээр, аная кайдыг-даа белеткел чок, будук аймаа болгаш өске-даа материалдар чогун чамдык хөй уругларлыг аваларның айтып, ол митингге боттарының негелде, хомудалдарын ылгап турган, чугаалап турарын көөрге, кеэргенчиг-даа. Моон соңгаар байдал улам баксыраар болза, та чүү болур, бодаарга-ла коргунчуг.

Ниитизи-биле, ажыл соксадышкынының митингинде чурум үрээшкиннери болбаан. Янзы-бүрү сес-домак үндүрбээн. Райпо ажылының талазы-биле база ол 45 хуунуң дугаймда хөй айтырыгларга райпо баштаар черинин даргазы С. И. Амбар огулуг харыы берип шыдаваан. Райпо складынга макарон келгениден бээр ам ийи ай болган, чүге сатпайн турарын, ону райпонуң ажылдакчылары чүге чип турарын, чигинни чүге сатпайн турарын улус негеп турду. С. И. Амбарның харыызы-биле, ол Сарваннарның бары шын, садар дээрге, өртээ билдинмес деп сылдат каккан.

2-3 ай иштинде канчан өртек чок бараан чыдарыл, барадн кээрде-ле, фактуралыг кээр болгу дег.

Эрзинде улуг өртектиг бараннарның чылдагааның Тыва төлкоонтуң төлээзи Б. П. Шокпаа мынчаар тайылбырлаан: эрзинчилер шүшпек, олутпай. Кызылдан ырак черлерже чорбас, баазага улустуң сорттан арттырып каан эң улуг өртектиг бараннарын ап турар. Өске районнарның дарга-лары республикадан дашкаар чорун, чиик өртектиг бараннарны тып ап турарын чугаалап турар чорду. Шынаа-ла, бистин райпо дарга-ларындан ким-даа республикадан дашкаар диленип, суратты-лың чоруваан турар болдур ийин.

Хуу кижилер Кызылдан арага садыл алган. Эрзинге кээп спиртти 400, водканы 200 рубльге садып турарындан, куруесге акша эргилдезин чоруваан турар, кирген акша-хереңги хуу кижилерниң карманынче кирип турарындан банкыга акша кирбес. Ынчангаш шалын акшазы үезинде үнмейн турарын болгаш моон соңгаар хуу садыглаашкынны соксаткаш, райпо боду коммерция садынга арагадан садар болза эки деп санал база кирип турду.

Сөөлгү үеде делегейде, бистин чүрт иштинде, безин чадаарда бистиң республикада чүү боор турарын, кандыг ажылдар кылдынып турарын чон билбес апарган. Ол дугайында тайылбыр ажылы чорудар кижи-даа чок, аная-ла ала-чайгаарлаашкынче кирген. Ажылдаар туралыг кижилер ажылдаар, тура чогу болдунуп дыжын бодап, аная-ла чоруп турар апарган. Ынчангаш райкүүсүм даргазының дөрт оралакчызының бирээзи, моон мурнунда пропаганда ажылын удуртуп турган А. Ч. Комбуга суртаал ажылын харылаар кылдыр даргын кагза деп болаан ийин мен.

Александр ТАВА.
Эрзин район.

АЖЫЛГА ДЕМ ХЕРЕК

Тывада тургустунуп турар хөй-ниити организациялардан, партия-намыдан кеску ажылдарны Бот-догуниаан Тываның Улусчу намы (БТУН) чорудуп эгелей берген. Ол намның ажыл-чорудулгазынга хамаарылгалыг айтырыгларны БТУН-нуң хостаттырган харыысалгалыг ажылдакчызы Кара-оол Донгакович Натпий-оолга бистин корреспондентивис салган.

— БТУН — бистин республикада бир-ле дугаар юридиктиг шынзылга алган нам болгай. Ам хостаттырган тускай ажылдакчылыг база болу берген-дир, ону канчаар билип ап болурул, Кара-оол Донгакович?

— Бистин намывыс юридиктиг эргелиг тускай нам кылдыр бадылаткан баштайгы хөй-ниити организациязы болганы шын. Ынчангаш ооң ажылын хөй-ниити эгелээшкини-биле 35 кижи кежигүнүүр политчөвүлел башкарып, ажылчорудулганы 11 кежигүнүүр политкүүсекчи комитет удуртып турган. Оларның иштинде БТУН-нуң даргазы (эртемден К. С. Күжүгет) үш оралакчылыг башкарыкчы кол күш турган чүве. Намның ажылын удуртуру, ооң шимчеңгир чоруун чеде алыры, тускай харыысалгалыг хостаткан ажылдакчы чокта кончуг бергеш политчөвүлел ынаар угланган акша-төгерик чарыгдалын үндүрериң хуралга шиитпирлээн. Ол кижи БТУН-нуң даргазының оралакчызы албан-хүлээлгелиг болур. Мындыг байдалдыг чажыт бадылаашкынныг, шилитинер кордакчылардыг ажыл кылдынган түнелиниде, ол ажылдакчыга мени сонгаан чүве. Ол-ла хуралга намывыс тускай парлалга органныг болурун шиитпирлээн. Солунуусту хостаткан редакторунга Чкалов Мандынчыны бадыладывыс. Редактор, солунуң турар баазазы Барыын-Хемчикке ийи, найысылалга, мээн чаныма, бир корреспондентилерлиг ажылдаар. Акша-хөренги айтырыы намның агар сашыдан чарыгдаттынар. Бо ажылга нам кежигүнүнүр Геннадий Санчи-Мидинович Иргиттин, Байыр Түлушевич Санчиниң киргеи бедик улуг-хуузун демдеглээр апаар бис.

— Наминарның устав, программазы чон ортузунда элээн тарай бергенин билир бис. Чогум амгы бо үеде ажыл-чорудулганар кол угланыышкынын илередип көрүнерем.

— Нам — политиктиг орган болуру илден. Ынчангаш сөөлгү үеде кылып чорудар ажылывысты мындыг үш - кезекке хуваай салып турар бис. Бирээде, Тываның бот-догуниаан чоруун чедип алыры-биле, бистиң Россияга хамаарылгавысты эрге-шөлээ хоойлузу-биле шын, чөптүг кылдыр шиитпирлээри. Бо хүнде бистер, тыва-лар. Конституция өзугаар бот-догуниаан күрүне болур эргени чүгле Россия Федерациязының иштинге тура алыр аргалыг бис.

Бистиң намывыстың сорулгазы, амгы Тываның, Россия Конституциялары бадыткалак, сайгарылгазы чоруп турар үеде:

а) Тываның Конституциязында: «Тыва Республиканың Россия күрүнезинің составындан болунуп күзели-биле үүнүп болурун» илереткен эргени чедип алыры болур.

б) Россия күрүнезинин Конституциязында: «Кандыг-даа тускайлан округ, область, автономия Россия күрүнезинің составындан болунуп чонунуң күзели-биле үүнүп болурун» илереткен эргени киирери болур.

Бо дээрге бистерниң бөгүн азы даарта Россия күрүнезиндеи үүнүксеп турар күзелиисти илередип турар эвес, а тываларның (өске-даа чониарның) бот-догуниаан тускай хостуг эргезин Конституцияга бадыткаары болур. Кандыг-даа нациының орук шилип алыры — ооң чонунуң күзели болгай. Ынчангаш Тываның, Россияның Конституциялары нацияларның бот-догуниаашкынныг, хостуг чоруун илередирде, ооң чонунуң юридиктиг эргелерин куду деңнелге көргүспейн, шын илереттингеи эргелерин көргүзер апаар. Ийиде, черге хамаарылга. Бистиң намчыларывыс чер дээрге чонуң байлаа боорда, чонуң төрээн не чери дээрзин шын угаап билип турар. Ынчангаш ол садып-саарар бараан эвес, чонуң ыдыктыг өнчүзү кылдыр артар ужурлуг. Ооң байлакшыр бүгү аргаларын тывары — намның бир сорулгазы ол. Бо айтырыгга хамаарыштыр өнчү хуужудулгазының айтырыы бисти база дувуредип турар. Хуужудулга түнелиниде бир кезек кижилер эт-хөренги эвлера, бир кезээ ядарангай өнчү чоктар болу бербезин дээш, ажылывыс ынаар угландырар бис. Уште, Тыва Республика корум-чурум камгалалының талазы-биле тускай, чүгле тыва чонуң сонуургалы илереттингеи ангы хоойлу-дүрүмнүг болурун чедип алыр ужурлуг. Ол чүл дээрге, оорларны, кем-херек үүлгедиктилерин (өлүрүкчүлерни, кижи күштээнилерин...) ниити Россия хоойлу-дүрүмуннан эвес, а тыва ажыы-чанга, чаагай чаңчылдарга, бак үүлгедиргге көөр хөөн чок негелделер сингеи хоойлу-дүрүм-биле торгазы бистиң намның бир чедип алыр сорулгазы бо. Чүгле ындыг тускайлан хоойлу-дүрүм тыва чонуң деткимчезин алыр дээрзинге бүүрелдиг бис.

Бо үш кезек сорулгаларны чедип аары-биле бүгү Тываның төлөөлекчилериниң чыжыр чон организастап болбазы? Ооң соонда ол-ла болгаш өске-даа айтырыглар-биле чон ортузунга референдум-даа чорудар чүве болза, бистиң намывыс аная идепкейлиг киржир сорулгалыг. Бо дээрге бистиң намның ажыл-чорудулгазының чүгле кезиинде ындыг-дыр.

— Силерниң намыңардан өске социал-демократтыг партия, ажылчы чонуң социалистиг партиязы... бар болгай, ынча хөй партиялар аразынга кандыг ажыл-чорудулга туруп болурул, бот-боттарынга шаптыктажы берип болбас бе?

— Шаптыктажыышкын болбас, партиялар, өске-даа хөй-ниити организациялары ында баштап турар кижилериниң сеткилиниңнүр, идея-соруунуң аайы-биле тургустунар болгай. Демократия сайыраккай бо үеде кымның кандыг орукту шилип алыры—ооң хүү хөрөө. Бистиң нам база ындыг негелде-биле тургустунган, кымның-даа ажылынга шаптык катпас бис, а үзел-бодал дүүжү берген таварылгаларда, кымның-биле-даа дем каттыжып ажылдаар күзел бисте бар. Ындыг күзел-биле өске угланышкын сайыратпайн, аравыста чөвүлел чугааже эш-өөрүү бистиң намның политиктиг күүсекчи комитеди чалап турар чүве.

— Нам талазы-биле ажыл-чорудулганарда сонуургаан айтырыгларым бо-ла-дыр. Ам силер литератор кижи болгай силер. Удавас чогаалчылар пленуму болур деп чугаа үнүп турар апарды, аная чүү чугаалажыр ирги, черле чогаалчылар амыдыралының дугайында чүү чугаалап болур силер?

— Чоокта Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге хурал болган. Ону эвилелдин баштаар черинин даргазы турган А. А. Даржай удуртуп эрттирди. Билир болгай бис, Александр Александрович харыысалгалыг бедик ажылче, сайыт кылдыр деп шээн. Ол хуралдан июнь айда Чогаалчылар эвилелиниң пленуму чаа дарга соңгууру-биле чыгыры илереэн. Мен бодаарымга, бүгү Тываның чогаалчылары шупту аная кижир хире чүве бо. Дорту-биле, ам чогаалчылар эвилелинде удуртулга билдинмес чүве-ле болгай. ССРЭ-ниң дүшкеин-биле, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Тывада кежигүнери бистиң Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнериниң составынче кирер апаар чүве бе? Бо билдинмес айтыыр. Мен пленумну Тываның Чогаалчылар эвилели удуртуп эрттирер чүве болза, ооң ажылынга Тываның шупту чогаалчылары, чер-черде каттыжышкыннар даргалары, кежигүнери киржир болза эки деп бодаар мен. Бистиң ат-алдарыыр, арга-дуржулгалыг, хоочун чогаалчыларывыс парлалга дамчыштыр боттарының ол пленумга хамаарылгалыг санал-оналын солушкан болза деп хүүда күзелдиг мен. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң, ССРЭ-ниң Литераторлар эвилелиниң кежигүннери, шупту чогаалчы авторлар чыгып келгеш, тыва чогаалдың сайыралынга хамаарылгалыг чаңгыс сорулганы чедип алыры-биле кушту каттыштырар ужурлуг.

Мен хуумда ол пленум соонда чогаалчылар чангыс Тываның Чогаалчылар эвилелин тургузуп, чангыс баштаар черлиг мөөн куш болу бээрин дыка-ла күзээр-дир мен. Пленум моон мурнундааны дег, кандыг-бир удуртурбаштаар черниң «дорт» шугумун сагып эртпейн, тыва чогаалчыларның ижин-кара чок ажык чугаазы болуп эртер болза эки. Маная тыва чогаалдың сайыралы дээш аныяк автор, алдарлыг чогаалчы, Өвүрнүң, Улуг-Хемниң, Хемчиктиң, найысылалдың чогаалчылары деп кандыг-даа ылгаашкын чокка, чангыс сорулганы чедип алыр ужурлуг. Ол ышкаш чогаалчыларның баштаар, удуртур органын черле элээн чалыткадыр ужелген. Аная төлептиг эр-даа хөрөөжен-даа кижилер найысылалда-даа, кедээ чеплерде-даа чок деп болбас. Чүгле оларны шилип, тывар керек. Ындыг болган болза дээрзин бистиң намның политчөвүлелиниң кежигүннери ч

СҮТТҮГ САРЫГ ШАЙ БОЛЗА

Үш-дөрт чыл бурукгаар солун, сеткүүлге тыва сарыг сүттүг шай дугайында чугааны көдүрүп, дилеп келген бис. Күүселдеп шуут чок эвес, өле-бора-даа болза, тыва шай «Улуг-Хем» ресторанынга көстүп келген турган. «Төгеринин орнунга амзаны дээрев тэнзиг, чадай-чадай четтирип турдувус.

«Шын» солунда студент уруг Лада Монгул-оолдуң «Кораам чажы төктүп ордуу» деп материалында № 3 столовая-га тыва шайны хайындыргаш, чонга чиик өртекке садарының дугайында айтырыг көдүргеннге каттыжып, түүлдүгүүндүм.

Тыва шайны, шынап-ла, үгле бүрүзүнге садар дээн эвес, боттанып болур айтырыг-дыр. Мен ышкаш, кырган-дижен кижи, ажып өскеним чемнин «сарыг-шайлаар» дээш, Кызылдың № 3 столовазынче баарымда амырадым. Студентилерниң амыраш, хол часкап турганынга мен база каттыжайн.

Часкал ЧАМБАЛ.
Кызыл хоорай.

● ХАРЫЫЛАП БЕРИП КӨРҮКЕР

ЫНААР БАРБАҢАР ДЭЭН

Өөм эвин чурттадгазында канчаар-даа аажок багай чүвеге таварышкаш, боду амытынындан чарылган. Улуг башкы ламаларга баарымга «төрелдер хүнү» деп хүнде ынаар барбаңар, ол тыва улуска хамаарышпас. Тывалар үгле баар үелериг дээр чораан. Бистин Каа-Хем район орус эш-өөр-биле үе-дүүтен бээр чурттап келген болгаш, бис база орусчуй бергеи бис. Силерниң солуунар дамчыштыр улуг лама-башкыларывыстан канчаар ужурлуг чүвел деп айтырып, биске харыылап бээрин диледнвис.

Төрелдер хүнүнде бистин Мерген фермазының чурттакчылары ажы-чемин белеткеп алгаш барганнары-даа бар. Барбас дээрге [illegible] анчыг, [illegible]генчин аажок, мээң улузум чүге келбес [illegible] деп-ле манап турган ышкаш сагындыпар.

Моону черле харыылап берип көрүкерем.

Бөлүк эш-өөрүм мүрнунлаң Чечекмаа МОНГУШ.
Мерген фермазының чурттакчызы.

КӨПЕЕКТЕР КАНЧАП БАРГАН?

Сөөлгү үеде найысылал Кызылдың болгаш районнарының магазиннеринде демир көпеектер ховартаан. Садып алыкчылар чүве сатканының артының алырда бергедээн, ынаан-ла көпеек дилеп үзеттинер азы оон чыглы бээрин манаар анарган. А чамдык садыгжылар «көпеек чок» дээш артының шуут бербестээн. Чижээ, ийи хлеб садып алырыңта, 10 рубль 48 көпеек болур. Садыгжы «48 көпеек эккеде» деп негээр, азы «көпеек чоктур» дээр. А садып алыкчылар ынча дээрге, кылаштап үне бээр боор чүве-дир.

Кижилерде алчып-бержип турар демир көпеектер аймаа ховартаа, чедишпестээн үеде чок болза, барааннар өртээн көпеек чокка мугур түнүүг кылдыр шиитпирлээр үе келбээн бе? Мээң бодалым-биле, барааннар өртектеринге көпеектер турбас болза, садып алыкчыларны «көпеек чок» дээш мөлчүүр чорук чидер.

Успуулай СААЯ.
Пенсионер.
Хандагайты суур.

ЫЫ ЧАЙ ДУГАЙЫНДА ЧУГААНЫ КӨДҮРҮҢ, ДИЛЕП КЕЛГЕН БИС

Күүселдеп шуут чок эвес, өле-бора-даа болза, тыва шай «Улуг-Хем» ресторанынга көстүп келген турган. «Төгеринин орнунга амзаны дээрев тэнзиг, чадай-чадай четтирип турдувус.

«Шын» солунда студент уруг Лада Монгул-оолдуң «Кораам чажы төктүп ордуу» деп материалында № 3 столовазында тыва шайны хайындыргаш, чонга чиик өртекке садарының дугайында айтырыг көдүргеннге каттыжып, түүлдүгүүндүм.

Тыва шайны, шынап-ла, үгле бүрүзүнге садар дээн эвес, боттанып болур айтырыг-дыр. Мен ышкаш, кырган-дижен кижи, ажып өскеним чемнин

Часкал ЧАМБАЛ.
Кызыл хоорай.

Номчукчулар саналдап, айтырып, сүмелеп тур

ЫНААР БАРБАҢАР ДЭЭН

Өөм эвин чурттадгазында канчаар-даа аажок багай чүвеге таварышкаш, боду амытынындан чарылган. Улуг башкы ламаларга баарымга «төрелдер хүнү» деп хүнде ынаар барбаңар, ол тыва улуска хамаарышпас. Тывалар үгле баар үелериг дээр чораан. Бистин Каа-Хем район орус эш-өөр-биле үе-дүүтен бээр чурттап келген болгаш, бис база орусчуй бергеи бис. Силерниң солуунар дамчыштыр улуг лама-башкыларывыстан канчаар ужурлуг чүвел деп айтырып, биске харыылап бээрин диледнвис.

Төрелдер хүнүнде бистин Мерген фермазының чурттакчылары ажы-чемин белеткеп алгаш барганнары-даа бар. Барбас дээрге [illegible] анчыг, [illegible]генчин аажок, мээң улузум чүге келбес [illegible] деп-ле манап турган ышкаш сагындыпар.

Моону черле харыылап берип көрүкерем.

Бөлүк эш-өөрүм мүрнунлаң Чечекмаа МОНГУШ.
Мерген фермазының чурттакчызы.

КӨПЕЕКТЕР КАНЧАП БАРГАН?

Сөөлгү үеде найысылал Кызылдың болгаш районнарының магазиннеринде демир көпеектер ховартаан. Садып алыкчылар чүве сатканының артының алырда бергедээн, ынаан-ла көпеек дилеп үзеттинер азы оон чыглы бээрин манаар анарган. А чамдык садыгжылар «көпеек чок» дээш артының шуут бербестээн. Чижээ, ийи хлеб садып алырыңта, 10 рубль 48 көпеек болур. Садыгжы «48 көпеек эккеде» деп негээр, азы «көпеек чоктур» дээр. А садып алыкчылар ынча дээрге, кылаштап үне бээр боор чүве-дир.

Кижилерде алчып-бержип турар демир көпеектер аймаа ховартаан, чедишпестээн үеде чок болза, барааннар өртээн көпеек чокка мугур түнүүг кылдыр шиитпирлээр үе келбээн бе? Мээң бодалым-биле, барааннар өртектеринге көпеектер турбас болза, садып алыкчыларны «көпеек чок» дээш мөлчүүр чорук чидер.

Успуулай СААЯ.
Пенсионер.
Хандагайты суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ ДҮРҮМНЕРИН ҮРЭЭНИ ДЭЭШ АДМИНИСТРАТИВТИГ ХАРЫЫСАЛГАНЫ КҮШТЕЛДИРЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

«РСФСР-те бюджет тургузуунун болгаш бюджет чорудулгазының үндезинериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга үндезилээш база республиканың девискээринге орук шимчээшкининин дүрүмнерин үрээни дээш административтиг харыысалганы күштелдирер, транспорт аймаанын чолаачыларының болгаш чадаг кижилерниң сагылга-чүрүмүн база харыысалгазын бедідер сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаалы болза:**

1. Орук шимчээшкининин дүрүмнерин үрээни дээш торгаалдың дараазында хемчээлдерин доктаадыр:

1. 1. Арага аймаан (наркотиктиг түүлдерни база) ажыглап, эзирик байдалдыг чораан үезинде чолаачылар транспорт аймаан башкарганы дээш, а ол ышкаш транспорт аймаан башкарарын эзирик кижилерге дамчыдып бергеин дээш 1000 рубль хемчээлге торгаар азы 6 айдан 3 чыл чедир хүүсаада транспорт башкарар чолаачыларының эргезин казыр.

1. 2. Транспорт аймаан башкарар эргези чок кижилерни транспорт аймаан башкарганы дээш 100 рубль хемчээлге торгаар.

1. 3. Чадаг кижилерни болгаш чадаг-тергелиг кижилерни орук шимчээшкининин дүрүмнерин үрээни дээш 10 рубль хемчээлге торгаар.

1. 4. Тормоз системазы азы башкарылга тудазы техника талазы-биле үрелик азы чогуур чөпшээрел чокка өскээр дерээн азы доктааткан чурум ёзугаар бүрүткеттинмээн болгаш күрүеннің техниктиг хыналда көрүлдезин эртээн транспорт аймаан башкарганы дээш 100-тен 300 рубль чедир торгаар.

1. 5. Үрелик болгаш ажыглаарын хораан азы чогуур чөпшээрел чокка өскээр дерээн азы доктааткан чурум ёзугаар бүрүткеттинмээн болгаш күрүеннің техниктиг хыналда көрүлдезин эртээн транспорт аймаан орук шугумунче үндүрүп чорутканы дээш, транспорт аймаанын техниктиг байдалын база ажыглалын харыылаар хүлээлгелиг албан-дужаалдыг кижилерни 200-тен 500 рубль чедир хемчээлдиг торгаалга оңдар.

1. 6. Күдүмчуларның орук талазын болгаш автомобиль оруктарын ажаарын база ажыглаарын организаставаны дээш харыысалгалыг албан-дужаалдыг кижилерни хүлээлгелерин четпес күүсеткеан дээш 200-тен 500 рубль хемчээлге торгаар.

1. 7. Күдүмчуларының, чадаг улус чоруур тротуарларның орук талазын болгаш автомобиль оруктарын кылыр чер ажылдарының доктааткан хуусаазын үрээни буруулуг албан-дужаалдыг кижилерге 500-тен 1000 рубль чедир хемчээлдиг торгаалды оңдаар.

1. 8. Дүрген чоруурунуң доктааткан хемчээлин ажыраны дээш, светофорнуң хораан сигналын азы орук шимчээшкинин башкарар кижинин хораан айтышкының тоовайн эрткеин дээш, мүрнай эотер эрге дугайында айыткан орук демдектериниң негелделерин сагыраны дээш, кижилерни аргыштырарының, транспорт аймаан оюп эртериниң, ниитинин транспортунуң турар черлериниң азы чадаг кижилериң эртериниң, дүне када азы кестүү четпес байдалларда чыдыдыга-сигнал приборларын ажыглаарының чүрүмнерин үрээни дээш транспорт аймаанын колаачыларын сагылыраа азы бежен рубль хемчээлге торгаар.

Ол-ла бүгү чурум үрээшкинилери озал-ондактың байдалын хүргүсеканда, толаргайларга, шимчээшкининің өске киржикчилери боттарының хууда айыыл чок чоруун азы хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарынче угландыр чоруурун хенертен дүргеи өскертир кылдыр оларны албадапканда, а ол ышкаш транспорт аймаан доктаадыр дугайында милиция ажылдакчызының негелдезин күүсетээрин дээш транспорт аймаанын чолаачызын 50-ден 100 рубль чедир торгаар азы транспорт аймаан башкарар эргезин үш ай чедир хүүсаада казыр.

1. 9. Транспорт аймаанын чолаачыларын оруктарын хөрлендіріп, орук кырын болгаш куржагларны өске түүлдер-биле бокталдырганы дээш 50 рубль хемчээлге торгаар.

2. Бо доктаалды күүселдирнин чурумун бир ай хүүсаада ажылдап кылырын болгаш бадылаарын Тыва Республиканың Чазаанга дагыр.

3. Тыва Республиканың административтиг хоойлузунда үлүзүн алдынгыже чедир бо доктаал күштүг болуп аптаа.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың май 12.

ЁЗУЛУГ АЧЫ-ХАВЫЯА ДЭЭШ ТЫВЫССА

Кандыг-даа күрүне болуп, иштики-даа, даштыкы-даа политиказын, ажыл-агыйын чорударда, экономиказын хөгжүдерде оны деткээн, шылгараан кижилерни демдеглээр шанналдарлыг болуруп билир бис. Тыва Арат Республика база шанналдарлыг чораан. ТАР-ның болгаш Куш-ажылдың өрденнери бар турганын чон билир. ССРЭ-ниң орденнерин база төлептиг кижилерге тыпсып турду. Орденнер 1947 чылга чедир акша төлевирлиг турган. Эң дээди шаннал чергелиг орденнерге хөй, оон алаа чергелиг орденнерге эвээш акша берип турган.

Тыва Республика бот-догунаан күрүне чүве болганда, орден-хавыяалыг болур ужуруг. Тыва Арат Республиканың орден, медальдарын катап эгидип, аная төлептиг кижилерге тыпсып, акша-төгерик-биле оон үнезин быжыглаа чүл? Төлевирлиг болур чорук шаннаар кижилерни шилип алырыга, оларның ылап-ла ачы-хавыязын шынны-биле үнелээриге чогумчалыг болур.

Сөөлгү 1991, 1992 чылларда республиканың Дээди Совединин чарлыктары-биле хөй кижилерни удаа-дараа шаннааш туруп берди. Оларны тыпсырының негелделерин тодаратса чүл? Бир эвес шанналдарны янзы-бүрү чылдаганнар, төрүттүнген хүннер удур тывыскаш туруп бээр болза, оларга хүндүткел хүндүлел бижиктеринге ышкаш кылдыр чиде бээр чыгыы.

Шанналдар дугайында бодалдар

Мээң бодалым-биле алырга, хүндүлүг аттарны, орден-хавыяаны чылда чангыс катап, Тываның бот-догунаан хүнүн таварыштыр тывысса чүл? Тыва Республиканың шанналдарынга төлептиг болган кижилерниң хөрек чуруктарын солуннарга үндүрүп, оларның дугайында бижиирде «хөй чылларда үре-түннелдиг ажылдааны дээш...» деп таныалган сөстерден адырлып, чогум черле кандыг ачы-хавыязы дээш, арга-дуржулгазында, ажыл-иижинде өске кижилерден ылгалып, онзаланып турар түүлдери чүл деп шыныыбиле бижиир хөрек. Ажыхавыяаны ылап-ла шылгарангай дээр дээрзиниң дугайында шаннал тыпсырының негелделерине быжыглаар хөрек.

Сөөлгү үеде республика солуннарында «Эскертинмээн кижилер» деп рубриканың адаа-биле хөй материалдар үнүп, дөргүл-төрели, уруг-дарыы, эш-өөрү чамдык кижилерниң дугайында бижип турар-дыр. Чамдыктары мээн ачам, авам, акым, угбам эскертинмейн артын кагды деп шаннаарын-даа дилеп каан боор-дур.

Делегейге ат-сураа үнген полководчуларының, чогаалчыларның, эртемденнерниң доочу намдарын номчуп олурарга, олар бодунун үезинге төлептиг кижилер боор-дур. Моон алгаш көөрге, «эскертинмээн» кижилер бодунун үезинге төлептиг болбааны ол-дур.

1991 чылга чедир бистин чуртувуска кижилерниң сагышсеткил культуразынга негелде шынгыы турган болгай. Арага-дарыга хандыкшаан, өгбүлезинге будалчак, уруг-дарыының кижизидилгезинче сагыш салбас чорукту кижилерниң багай талазы кылдыр көөр турган. Бодунун үезинде өске кижилерни хаара тудуп келір, оон арга-дуржулгазын ажылаар дээш чон кээп турар онзагай үүлдери олар кылбаан, мөрү-шынарындан үлегерге алыр үүл чегей боорга, олар «эскертинмейн» артып калган эвес ыйнаан?

Кайы-бир кижини шаннаарга, аная өске кижилерниң, чонуун талазындан дадагалзаашкын чок болзун дээш орден-хавыяа, хүндүлүг аттар тыпсырының негелделерин ылап толаргайлаар, ылап-ла төлептиг кижилерге шанналдарны тыпсып үе келген.

Иргит ДОСТАЙ.
РФ школазының алдарлыг башкызы.

«Хөөмей» симпозиумунга уткуштур

АРНЫВЫС КЫСПАС-ЛА БООР

Тыва хөөмейниң аңгы-аңгы хевирлерин шаг-шаандан-на тыва чон оюн-тоглаага, байыр-наадымга база куда-дойга ойнап, баравалгадын чораан. Сыгыт, каргыраа, хөөмей бистин бо үеге чедир салгаллан салгалче дамчып келген. Тывага каргыраа, хөөмейге салымныг кижилер чоргулаан, азы ам-даа ырлажып чоруурлар. Ол талазы-биле сураа үнген Сорукту база делегейиң бир дугаар фестивальының алдын медальының эдилекчизи Монгуш Дакпай, Ооржак Хунаштаар-оол, игилге сыгытыр Кара-Сал Ак-оол, Сат Маңгакай дээш, тыва черниң адын алдаржыдын чорааннар хөй. Сөөлгү чылларда хөөмей фестивальдары удаа-дараазы-биле эртип турар апарган. Бичангаш аныяк-өскенин база улуг сайзыралды ап, хөөмейлеп турары өөрүүчүг. Ындыг болзалда, фестиваль көрүлде болурга-ла, биезги-ле Ооржак Хунаштаар-оолдуң сыгыт аялгазынга ыры-кожамыктар көжүп алгаш, ырлажып туруа бээрге, арай-ла эпчок ышкаш сагындырар.

Кижи бодаарга, хоочун сыгытчыларның кожамыы, сыгыртын орар аялгазы-даа боттоттарындан ылгалдыг, хөгжүм херектелиг ойнаары безин тааржыр, арта таалаачыг. Хоочун сыгытчыларның күүселдерин аңы-аңгы. Чижээ, «Алажымны», «Кундус дүктүг Кула-Дайны», «Аттын дериг-херектелиниң дугайында» дээш, янзы-бүрү чоруп бээр. Ансамбльдер тургустунуп келгеш-ле, ол-ла тус-тус сыгытчыларның күүселдерин өттүнүп турып бээрлер-дир. Кандыг-даа уран чогаадылга, өскерилге көзүлбес.

Чадаана доорайга болган көрүлдеге хөөмейниң мастерлери, ат-сыгыт кижилер эвээш эвес болган. Удаас Тывага болур делегей чергелиг симпозиумга белеткелдерин баш удур хынамчалыг чорудар болза эки. Район бүрүзүнүң төлээлериниң кожамыктары аңгы-аңгы хевирлерлиг, сыгыт, хөөмей каргыраазының аялгалары демиглешпес болза эки дөп бодаар мен. Чөөн-Хемчик, Өөвүр, Улуг-Хем, Бай-Тайга — хөөмейжилер чурту болгай. Оларга чогаалыкты чорукту күүдүм. Оон ынай уран чүүлдүң дериг-херектелериниң дугайын база чугаалап болур. Кыдат шанзы, бурят дошпулуур, балалайка, гитара дээн ышкаш хайнак херектелер-биле ойнаарын соксаар болза эки. Тыва национал херектелер чок эвес. Тыва хептериг ыын, чараш кедим билирин, база ынаан көрүп чогуур. Көрүлденин түпелиинде шанналдарын база ат тыпсырын тус-тус көрүп чүл? Хоочун мастеллеринде, аныяк сыгытчыларны база чалыы салгалды аңгы-аңгы өөренип көөрү күзенчиг.

Удаас биске даштыкыдан аалчылар келир дээрзин солун, сеткүүлге бижип-ле турардыр. Ол чурттарда хөөмей, сыгыт шинчилээр тус-тус клубтар бар дээр. Бистиң Тывада бичии-даа болза «Хөөмей төвү» деп чер бар, ынаар сагыш-даа салбас-тыр бис. Оода национал хөгжүм херектелери кылыр чангыс мастерская безин бар эвес, чегенчиг улус-тур бис. Даштыкы кижилерге та чүүү көргүзер улус бис, белеткел база чок. Культура министерствозу чүүү көрүп, кылып турарын билип ап көрүп аар.

Моон соңгаар бистин Тывага сайзыралдыг «Хөөмей төвү» база национал музыка херектелерни кылыр мастерская тургустуна бээринге бүзүрөп каалычар. Ол ышкаш делегей чергелиг хөөмей дугайында чыышка арнывыс кыспас боор дээрзинге идегеп аптым.

Өнермаа МОНГУШ.
Культура ажылдакчызы.

Чаңчылдарывыс уламчылаал

ХОЛ ИЗИН БУТ ЧАНДЫР БАСПАС

Бистин буянныг, ыракшыл угаанныг ада-өгбелеривис боттарының кандыг-бир шылгараан мергежилдерин ажы-төлүнге дамчыдып берип, «Хол изин бут изи чандыр баспас чоор» деп сургап чорааннар. Оон ынай «Бак сагыш башка халдаар» деп кичээндирил чорааны база-ла таварылга эвес.

Бир эвес адазы хөөр, ыгыржак, өг ыяжы чазап кылыр азы узаныр чораан болза, оон оглу бичии чажындан эгелеп адазын өттүүнүп эгелээр, а авазы дааранылгага шевер чораан болза, бичии уруу базала чеин дозээр уктуг чораанын билир-бис. Мээн-биларим безин чеже-чеже ус-шевер кижилер Хемчик, Чадаана, Хөөмертей, Ишкиннер, Алаш шыгааларында чурттап чорбады дээр.

Ол үеде садыгларга белен хептер, херектелдер аймаа ховар делгеттиг турган. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге кедер хеп чайның ишинде, кыштың соогунда бо-ла негеттинге бээр, а хөөкүй не ээр чайны өттүр даараныр, ол аразында сүт-саанын база саар, хайындырар (иритпес дээш). Аданың ролю база улуг, чүге дээрге кышка удур өдекти, оттулар ыяжын белеткевишаан, хостуг үелеринде кандыг-бир ыяк мергежилинге база хандыгар, чижээлээрге, ачам өг ыяжы, эвер чазаар уктуг шевер кижи чораан чүве, а кырган-ачаевистің кадырган ыргак шаштар хендүрер тускай херектелиг Хемчиктің Чодураалыг-Арыгда кыштаавыска ачам менээ көргүскен, ирип калган күү даван-даяк чораан.

Авам тос уругларының кедер хептерин чайын-на улуг уруу Ичин угбам-биле белеткеп эгелээр, амыр-шөлээн-даа чок чораан, а өзинин хол шеверин улуг угбамдан бичезе Бокаа дүнмам алган ийин. Ол ам Шамбалыгда Маадыр ие. Уран ыс удазынга ораашпас дижири ышкаш, уктуг шевер кижи.

Хемчиктің ыңдым талазын «Ол-Чарык» деп адап чораан бис, азы Ак-Ооруу болгаш Бора-Тайга, Кызыл-Тайга девискээрлери дээр, аная тергиин шевер Чыдыкпан деп кижи чурттап чораан. Оны чон сөөлүнде барсаш, шуут-ла Шулу-Мөңгүн деп шолалаар чүве ийин. Ол мөңгүнден кыдырыктыг, борбак-даа хевирлиг мөңгүн билзектер кылыр, кедергей шевер кижи-дир.

Хемчиктің бетин талазынга ачамның кады төрээн дүнмазы Семис-оол деп бир кедергей шевер кижи чурттап чораан. Оон чазаан, хан дег кызыл доозу-биле доозулаан эзериниң чаражындан аътка олурган улустың кырынга кускун безин дескине бээр турганын ачам ашак хөөрөп, электен калган дүнмазы дээш ыглап орар чүве ийин. Ахызының мергежилинге хандыкшаан, ажыл каан кижи дээр чораан, ол дээрге, ёлулуг уктуг шевер-дир.

Амгы үеде ада-иезинин буянныг уран талантызын эдерген чалыылар бисте хөй, чижээлээрге, Айдын Мортай-оол, Галина Мунчук, Клара Дончи-оол, Эрес, Лиза Байындылар, Оскал-оолдар, экономист эртемнег адашкылар Копеёлдар болган оон-даа өскелер. Ылаңгыя мал ажылдыг ада-иелериниң угун салгаан аныяк малчынарын биске тоң чугула херектиин миннир апаар.

Куш-ажылдың хоочуну Оюн Мөгенович Данчай-оолдуң уруу, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Клара Дончи-оолдуң оглу Станислав, оон кадайы болгар кыс база цирк артистери болуп, боттарының кайгамчык уран талантызын үгле Россия девискээринге эвес, а даштыкы чурттаога база сонуургадып чоорулар. А ук аныяк циркчилериин уруу Нөелланың база цирк сурууулунда өөренип турары солундур.

Бистин Тывавыстың келир үеде экономиктиг хөгжүлдезин хандырарына, черле культурлуг сайзыралын магадылаарына угун салгаар чазгай чанчылдарны сурталдаары ам-даа чугула рольдуг. Кол-ла үүе, ниитилеге хора чедирип, чонуче довурак чажын, оорланыр, үптээр, улуурга-ар, арага-дарыже хандыыр, бак үүледиг кылыларының күткүлүнге кажан-даа алыспазы кончуг чугула.

Сандю САНДАН.
Кызыл хоорай.

ХӨГЖҮМЧҮГЕ АЛДАР БОЛДУРУП

Чоокта чаа Өвүрнүң Солчур суурга частың чаагай байырлалын таварыштыр өвүр черниң оглу, бүгү талалыг спортчу, уран үүлдүн болгаш культураның хоочун ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Тюлюш Опар-оолдуң төрүттүгенинден бээр 50 чыл болган оюнга тураскаатка «Үттүндүрбас уран талантылыг хөгжүмчү» деп темалыг бэйырлалды районнуң культура ажылдакчылары организастал эрттирген.

Байырлалдың бүдүүзүнде уран талантылыг кижинин 50 чыл болган юбилейинге тураскаатка «Сактышкынар кежээзинге» Солчурнуң чурттакчылары, район төвү Хандагайты суурдан улуг-бичии чон келген. Кызылда чурттап турар оон уруу Чечена өг-бүлезин-биле база келген. Оон-моон чалаткан аавлчылар, бот-тывынгыр композиторнуң шагда кады эдержип чораан эш-өөрү дээш, черле кымнарны чок дээр боор! Бот-тывынгыр композиторлар Солаан Базыр-оол, Батый Кенеш, Ирбен-оол Тюлюш, Кара-Кат Ооржак, Оюн-оол Монгуш, Владимир Серен-оол, Хомушку Болат дээш, культураның хоочун ажылдакчылары Балган Байкара, Опал Шулуу, Александр Салчак, Борис Ондар, Николай Кечил, ыраажылар — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Надежда Куулар, Өвүрнүң ыраажылары Зоя Кыргыс, Сара Монгуш дээш, черле кымнарны чок дээр.

Ол кежээ Солчурнуң Культура бажыңының сценазы кайгамчык-ла дериттинген болду. Сценаның артында «Өвүр черниң хөгжүмчүзү» деп үлгаттыр бижээн. Аалчылар орар ширээлер, оларның аразы дириг чечектер-биле шиметтингеп, уран шевер угуулаалап турган кылган ширээлер кырында кывыскан чүлалар артында бот-тывынгыр композитор Тюлюш Сундуй-оолович Опар-оолдуң чуруу хүлүмүрүн көстүп орар.

Кежээни райкүүскомнуң культура килдизинин эргелекчизи Светлана Адыгжы ажыткан. Үттүндүрбас уран талантылыг кижиниң допчу намдары-биле катай уран номчулгалар-биле, хөгжүм аллганын адаа-биле оон бодунун чогаатканы ырларын ыраажылар ырлап чүүсеттиишаан, сактышкынарын эш-өөрлери, дөргүлөрлери чугаалаарга, дыкала солун болган. Ол хып дээн чалыы үезинде амыдыралдың эргинин чаа-ла артап бар чораан, 30 харлыында халаптыг аар-берге аарыгга таварышкаш, бистерден чарлып чорутса-даа, хөй ажылдарны кылып четтирипкен. Ол элээн каш ырларның автору болбушаан, уран талантызын чоига бараалгадып чораан болгаш шин бижиринин талазы-биле база сундуулу чораан. «Бора-Шай» самыының дугайында «Үбмээн» деп шиитпирлээш, белеткеткеш, чонга бараалгадып чораан» деп допчу намдарындан үзүндүлерни номчувушаан, оон ырларын ыраажылар күүседип, сактышкынарын чугаалап турганнар. Сөөлүнде түнеп, эн эки ырлаан ыраажыларны шаннап-мактаан.

Т. С. Опар-оолдуң «Солчур суурум» деп ырызын бүгү залда чон ырлажып доозарга, чамдык улустың карааның чажы төктүп турган. Бо эрткен кежээге Солчурнуң Культура бажыңының директору Валерий Монгуш улуг улуг-хуузун киириштиргенин демделевишаан, Солчур кадзы Советтиниң даргазы Бюрбюжеп Монгуш чыылганнарга байыр чедирип, келген аалчыларга белектерни тывыспышаан, чүве чугаалаан. Сөөлүнде жюри кежигүннери сүмелешкеш, боттывынгыр композиторнуң төрүттүгенин хүнүнден бээр 50 чыл болган оюн таварыштыр чырыткылыг тураскаал кылдыр Солчурнуң Культура бажыңын оон ады-биле адаар дилегни киирев деп шиитпирлээн. Чуге дизе Т. С. Опар-оолдуң төрүттүгенге сууру база ол. Аалчылар «Күзел» театрының артистериниң база Кызыл районнуң культура ажылдакчыларының концерттерни улуг сонуургал-биле көргеннер.

Ак-Чыраанын, Чаа-Суурнуң кадзы культура бажыңнарының аныяктарының «Хуулгаазын шөлчүгеш» деп оюн тоглаазын, концерттерин улаштыр көргеп.

Эртенинде спортчу оюн-тоглаа, аът чарыжы, мөге хүрежи эрткен. Мөгелерден эн күштүлериин күштүү боор. Куулар Даныл шүглүп үнгеп.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.

ҮЕ ЧООКШУЛААН, ЧҮҮ КЫЛДЫНГАНЫЛ?

Улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнге килдис эргелекчизөп 15 чыл ажылдаан мен. Ол үеде акша-төлевир эвээш-даа болза, ажыл колдуунда районнар, суурларже сургакчыларынга эртер. Кандыг-даа ажылдың шынары чер-черге баш удур кызымаккай белеткелдеп хамааржыр. Көрүлделерге, фестивальларга, семинарларга, байырлалдарга ыяк белеткеник, оон түнелиинде типлекчилерни республика найысылалынче алыр. Түнел концерттерни тургузарда, ыяап-ла бедик мергежилдиг профессионал режиссерлар, тургузукчулардан өске, херек болза, чамдык артистерни база чалаар, жюри кежигүннеринге эн-не сураглыг, хүндүлүг, тускай эртемниг специалистерни чалап турдувус. Олар үе-шагын харамнанмайн, хүн-хүнү-биле халас ажылдап, талантылыг бот-тывынгыр артистериин мергежилин дыка бедик деңнелче көдүреериге улуун киирип турдулар. Оларның аразында амгы үеде алдар-аттыг культура ажылдакчылары аавээш эвес. Бот-тывынгыр артистериин идепкейн мырынай ажаок, уран үүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге эн тергиннериин илередип турган үевис ол.

Ыраажылар, уран номчукчулар, таңчылар, тыва хөгжүм кылыр мастерлер, хеледикчилер, эн эки ыры-хөгжүм ансамбльдери, агитбригадалар, хөөмейжилер дээш чоорту тыва аас чогаалының көрүлдезинге чедир хөгжүп келдивис. Улусчу чогаадылга-биле чеогелештир улусчу театрлар, янзы-бүрү лекторийлер, университеттер, бөлгүмнер, бөлүктер апбын турду. Хөй санныг көрүлделерни эрттирип-даа турувуста, шын эвес түнээн деп чарты-чаалыхыннаваан мен. Ол үүле жюриинин ажылынан ангыда, бистин боттарывыстың черчерде байдалды кончуг эки билиривис-биле тайылбырлаттынар. Чедишкиннерни үүле хүн бүрүде ак сеткилдиг ажылдааннар чедип ап турганы чугаажок. Таптыг-ла ол үеде (1975-1990) хөөмей шапкынчыдыр хөгжүй бергениге иштимде чоргаарланып чоруур мен. Ол хөгжүлдеде улусчу чогаадылганың культура төвү-биле районнарның культура киллистериниң улуг-хуузу дыка улуун утпаза чогуур.

1980 чылда эрги театрга эрттиргенивис хөөмей көрүлдезин черле утпас мен. Үүе дээрге, ол мээн киржилгем-биле кылганым бирги көрүлде үүе. Ынчан белеткел ажылы кончуг берге болуп, дыка улуг күштү негээн. Ол үеде Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Тес-Хем, Тожу, Кызыл районнарга хөөмейлээр улус кончуг эвээш турган. Ол көрүлдеге 82 кижи киришкен. Бо үе-биле деңнээрге үүле 2-3 район киржикчилери ышкажыл. Типлекчилери: Константин Монгуш (Сут-Хөл), Николай, Виктор Куулар (Шеми). Ынчан районнардан келген киржикчилериң данзы-саныын тургузуп турган, чангыстап дыннап, кажан, кымдан өөренгении, каш чыл чедир хөөмейлеп турарын бижип ап турдувус. 2-5 чыл чедир хөөмейлеп турар улус 17-ле кижи болган. Аныяк хөөмейжилерни аңы-бажы чазыктаалак, уну хөнүкпээлек ие турду. Каргыраалаар улус шуут сайзырадыгына сактыр-дыр мен. Ол көрүлденин соонда хөөмей-сыгытты улам ынай сайзырадырына толаргай хемчеглерни ажыллап кылдывыс.

Көрүлделерни, фестивальларны удаа-дараа кылып, алдар-сураглыг хөөмейжилерни хаара тудуп, оларның аргадуржулгазын калбаа-биле тарадып, аныяктарга көргүзүп, ужураштырып, оюн-концерттерже удаа-дараа чалап, сыгыт, хөөмейни тыва хөгжүм-биле үдээрин, баян, балалайка, гитара ажыглаазын, тыва хептин кедерин, хепке хамааржыр эт-херектелдиг чөп ажылдарының доктааткан хуусаазын үрээни дээш транспорт аймаанын колаачыларын сагылыраа азы бежен рубль хемчээлге торгаар.

Ол-ла бүгү чурум үрээшкинилери озал-ондактың байдалын хүргүсеканда, толаргайларга, шимчээшкининің өске киржикчилери боттарының хууда айыыл чок чоруун азы хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарынче угландыр чоруурун хенертен дүргеи өскертир кылдыр оларны албадапканда, а ол ышкаш транспорт аймаан доктаадыр дугайында милиция ажылдакчызының негелдезин күүсеткеннин дээш транспорт аймаанын чолаачызын 50-ден 100 рубль чедир торгаар азы транспорт аймаан башкарар эргезин үш ай чедир хүүсаада казыр.

1. 9. Транспорт аймаанын чолаачыларын оруктарын хөрлендіріп, орук кырын болгаш куржагларны өске түүлдер-биле бокталдырганы дээш 50 рубль хемчээлге торгаар.

2. Бо доктаалды күүселдирнин чурумун бир ай хүүсаада ажылдап кылырын болгаш бадылаарын Тыва Республиканың Чазаанга дагыр.

3. Тыва Республиканың административтиг хоойлузунда үлүзүн алдынгыже чедир бо доктаал күштүг болуп аптаа.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың май 12.

НОМ КЫЛДЫР ПАРЛААРЫ ЧУГУЛА

Чонуун чаагай чанчылдарын, аас чогаалын уттуп болбас, харын улам байлакшыдар дугайында айтырыгны «Шын» солунга хөй номчукчуларның көдүрүп турарыңга бүрүн каттыжар мен. Ылангыя аас чогаалы — чонуун эгээртинмес эртмези-дир. 50 чылдарда Улуг-Хем районунуң девискээринге Калинин, Шверник атты колхозтар турган. Ынчаарда аныяктарның аас чогаалынан үндезилеттингей мындыг одурулар мээн сагыжымга аптым калган:

Харым биле шинээм чогул
Каралага ушкарынар,
Калининнин колхозунга
Каттыжарын чөпшээрепер.
Шинээм биле харым чогул
Шилги-Дайга ушкарынар.
Шверниктин колхозунче
Шилчидерин чөпшээренер.

Бистиң ырак эвес эрткен үеде амыралывысты, тааныстыр бо одурулар хереченлеп турар деп болаар мен. Коллективтиг ажыл-агыйга, амыдырал-чуртталгага чонуун күүселдинин мичаарда аныяктар илергейлеп, ырлажып турган үүе. Ынакшыл дугайында, бодунун дүштүүнга ол кижиниң шынчыдыр, мактаалын баштыкан одурулар мээн сагыжымга база кирип келир:

Кара-дугуйа эткен черге
Хар-ла чагбайн баар эвес.
Каодам кыстын келген черге
Катты үнмейн баар эвес.
Чек-дугуйа эткен черге
Хөртүк ыытпайн баар эвес,
Хөлчүп-карам ойнаан черге
Хөк-ле үнмейн баар эвес.

АЯЛГАЛАР ЫНДЫННАЛЗЫН

Бот-тывынгыр композиторларның ийиги чыыжындан

Улусчу чогаадылга бажыңы дыштанып хүннерде черле аныа турар эвес. Чыылганнар арбын. Бо удаада олар республиканың билдингир апарган бот-тывынгыр композиторларының арны-бажын көрүп, танып, чогаадыкчы ажылдары-биле танышар аргалыг болган. Ужуражылга кежээзинің башкарыкчылары, Улусчу чогаадылганың культура эвүнүң харысалгалыг ажылдакчылары Зинаида Ондар биле Клавдия Пирлей «Ынакшылды ырлажыылы» деп ужуражылга-концерттин киржикчилерин сценаже чалап, көрүкчүлер-биле таныштырган.

Республиканың телерадио компаниязының симфониктиг оркестринің кол дирижёру, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Виктор Токаның удуртулгазы-биле бот-тывынгыр композитор Каадыр-оол Бегзинин «Тывада час» деп хөгжүм шүлүглелин чиртилеп, ойнай берген. Ужуражылга кежээзин Каадыр-оол Бегзинің чогаалы-биле эгелээнинде база утка бар. Төрүмелинде салым-чаяанныг, ындыңналган аялгаларының, ырларының чогаадыкчызы, кижилеринің сагыш-сеткилинге таарышкан, концерт репертуарларында адырлыбас дыннаксанчыг чогаалларының автору Каадыр-оол Бегзи сурагжыр берген бот-тывынгыр композиторларның биеэзи-ле болгай. Ол кежээге Өлчей-оол Монгуштың сөзүнге, «Ак-Дуруум», сөзүн болгаш аялгазын бодуу бижээнин «Тайбың турзун» деп моларны симфониктиг оркестрин ыраажылары Тыва Республиканың алдаолыг артизи Вероника Норбу биле Зоя Монгуш олар чылганнарга таныштыргаН. Бот-тывынгыр композиторнуң чаа чогааткан «Өскен өдөөм» деп ырызын Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Батый Кенеш соруктуг ырлаан.

— Ынакшыл дугайында хөй ырыларны чогааткан-дыр силер. Ынчаарга эн-не баштай ынакшыл дугайында бижээн ырыларны кымга турааскааткан силер, Каадыр-оол Монгушович? — деп, айтырыгны көрүкчүлер мурнуудан башкарыкчы Зинаида Ондар авторга салган.

— «Ынакшылды ырлажыылы» деп бот-тывынгыр композиторлар-биле ужуражылга ажыктыг, өөредиглиг-дир. Кижинің хей-аъды кыптыгын келир-дир. Силернин айтырыынар хөй көрүкчүлер мурнунга берге-ле-дир. Ынчалза-даа ам канчаар, назы-хар улгатканда, чажыртынып чорааш канчаар. 19 харлыг турган Оля деп уругга ынак турдум. Ынчангаш «Кады чорза» деп ырыны аная турааскааткан кижи мен ийин — деп, автор кыска харылап кагды.

Төрээн черинин чараш казын, эгээртиимес байлакшылын, онзагай бойдузун, төрел чонун ырларына алдаржыдып чоруур бот-тывынгыр композитор, Шеми оглу Анатолий Монгуш-тур. Ол бодунуң сесторинге аялгаларны чогааткаңы «Чоргааралым, ынак авам», «Чангыс классчыларымга чагаа» деп ырларын ыраажылар Татьяна Доржу биле Зинаида Ондар профессионал деннелге ырлап күүсеткеннер.

— Анатолий Мижит-Доржуевич, эрткен чылын чогаадыкчы чеднишкиниргге хамаарыштыр чүүү чугаалап болур силер?

— Эрткен чылын Тыва радионуң «Чылдың эн дээре ырлары» деп конкурузунга киришкеш, мээн бир ырым тиилекчилерин аразында киргенинге өөрүүр мен. Ол ышкаш культура ажылынга болгаш чогаадыкчы ажылымга кирген үлүг-хуумну өөренип көргеш, мензэ Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывысканынга база өөрүүр-дүр мен.

Бичин ургларга бижээн чогаалдар, ырлар эвээш дээш, чогаалчыларны, композиторларны бо-ла чемелей бээр йик бис. Ынчалза-даа ургларга чогаалларын турааскаадып чоруурлар бисте бар. Оларның бирээзинге «Тиилелге» совхозта ургларга садигинде кижизидикчи башкы, бот-тывынгыр композитор Галина Даваасвна Ховалыг хамааржыр. Оон «Тайбың турда омак», «Чечээвис» деп ырларын республиканың уран чүүл школазының бөлүк ыраажылары чараш, чаптаачыг кылдыр ырлашкан.

— Силер бичин ургларга каш ыры чогааткан силер?

— Бичин ургларга-биле ажыл, амыдыралымны доннаан кижи мен. Бичин чаштарга чогаал бижинин берге-даа болза, 14 ырыны чогааткаңа, республиканың ыры хүлээп алыр комиссиязынга хүлээткен мен.

Бот-тывынгыр композиторларның ужуражылга кежээзинге киржип келгеннерин хар-назын талазы-биле эн-не улуу Сорук Намчылович Сат алдан хар ажа берген. Ынчалза-даа ол тыва композиторларның аразындан бир-ле дугаар рондо бижээн кижи болуп турар. Оон ол чогаалын симфониктиг оркестр күүсеттн-даа. Оон соонда Өөлет Чиниттиң сөзүнге чогааткаңы «Кожа чорза» деп ырызын Сорук Сат тускай аянбиле ырлаптарга, көрүкчүлерниң адыш часкаашкыннары шаннал болган. Сөзүн болгаш аялгазын авторнуң бодунуң чогаатканы «Шагаан-Арыг валызы» деп ырызын Вероника Норбу күүседирге, көрүкчүлер улуг соңуургал-дыр уткаан.

— Кандыг темага ыры бижиринге ынак силер?

— Бичин ургларга болгаш башкылар дугайында ыры чогаадырынга ынак мен. Бир-ле дугаарында школачыларга «Коммунистиг партияга шынчы бис» деп ырыны чогаатты. Ол дыка нептерецгей апарган ыры-ла болгай. Ол үеде аныяк талантымны, күжүмну партияга турааскаадып турганымның түүнели ол-дур ийин — деп, бот-тывынгыр композитор, Арыг-Бажы ортумак школазының директору Сорук Сат чугаазын доозуптарга, залга адыш даажы чыжыртканы бээр болду.

Башкы училищезинин хөгжүм башкызы, бот-тывынгыр композитор Ирбен-оол Түлүш база сурагжып бар чыдар кижилеринин бирээзи. Оон «Харжыгаш» деп ургларга бижээн ырызын өөренікчи Наташа Түлүш чараш ырлаан. Чап Чүлдүмүнүң «Шагаа ыры» деп сөзүнге авторнуң бижээн аялгазын «Саян» ансамблинің бөлүк артистери дыннаксанчыг кылдыр бадырыптылар.

— Хөгжүм-шин театрында, филармонияда, уран чүүл ажылында кайы артисти эп-не сонуургаан силер, Ирбен-оол Доржуевич?

— Чүү деп харылаар боор, берге айтырыг-ла-дыр. Бир эвес уран талантызын, күүселдезинге хамаарыштыр айтырып турар болзунарза, бир кижи экн-даа боор, өскези четпес-даа боор. Ынчангаш маная тодаргай кижи ады алап шыдавас-тыр мен.

Республиканың эн шыырак дээн баянчыларының бирээзи, 4 дугаар профтехучилищенин уран чүүл удуртукчузу, бот-тывынгыр композитор, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кертик-оол Данзын «Чалыы назын» деп Эдуард Мижиттиң сөзүнге бижээн ырызын Татьяна Доржу биле Владимир Серен ырлаарга, баянбиле уделгеин автор кылган. «Ырым болуп куттулуп чор» деп ырызын автор Владимир Серен-биле кады күүсеткен.

— Кертик-оол Максимович, силерниң уран чүүлче орууларны кым изеп каанył?

— Чөөн-Хемчик районга ажылдап турган салым-чаяанныг башкы Семен Бухтуевтин менээ чедирген салдары улуг. Оон ачызында бөгүнге чедир уран чүүл, культура-биле чарылбайн чурттап чор мен.

«Шончалайым» деп сураггжыг берген ырының аялгазын чогааткан, амгы үеде Бин-Хемде Шивилиг школазында хөгжүм башкызы Григорий Базырны көрүкчүлөр чылыыбиле хүлээп алган. Оон Маады Болаттың сөзүнге бижээнин «Сесерликке аян тудаал» деп ырызын Тураның Культура бажыңының ажылдакчызы, ыраажы Мира Ондар тергиин күүсеткен. Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң ажылдакчызы, ыраажы Клара Монгуш авторнуң «Четтипчипкеш базыптаалы» деп ырызын база көрүкчүлерге таныштырган.

Бот-тывынгыр композиторларның эн аныяа Кызыл районнуң Культура бажыңында ансамбль удуртукчузу Владимир Серен боон чадавас. Ол Владимир Серен-оолдуң «Аялгалыг ак-көк Тывам» деп шүлүүнге аялганы чогааткан. Ону «Саян» ансамблдиин артизи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг улуг сорук кириишкин-биле ырлаан. «Күскү салгын» деп ырызын «Саян» ансамблдиң артизи Софья Кара-оол чараш күүсеткен.

Ужуражылгага киржип келген сес бот-тывынгыр композиторларның чогаалдары-биле танышкан соонда, көрүкчүлер авторларның нептерецгей ырларын күүседип бээрин дилеп туруп берген. Ол дилеглерни күүсеткен-даа. Ужуражылга-концертке көрүкчүлер арай-ла чогуур негелдезинге чедир келбээн-даа болза, организастыг эрткен деп болур. Ынчалза-даа, бир-тээ бот-тывынгыр композиторлар болгаш ыры күүседикчилери киржип турар болганда, түүнелинде «Эң эки ыры» болгаш «Тергин ыраажы» деп конкурсту катай чарлаан турган болза, көрүкчүлер-даа хөй, сонуургалдаа улуг болур ийик. Оон ынай киржикчилерниң харысалгазы база белиир. Бо удаада ийиги чыыш, ам күзүн бот-тывынгыр композиторларның үшкү чыыжы болур. Ынчан тускай конкурстарны кады чорудары күзенчиг. Оон башка аная-ла ырлажып кааш, чоруй баар, эки-ле чүвези композиторлар-биле таныжылга, ужуражылга болуп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чарлалдар саныбызга

БАНК ДЫҢНАДЫЫ

Өртектер өзүлдези болгаш акша үнезиниң кудулаашкыны туда акшаның сөөлгү үеде хөлчок чедишпезинге чедирген. Банк бүгү төлелгелери долу хемчээлге хандырып шыдавас апарган, ол чорук санажылгаларга бергдээшкиннерни тургускан. Ынчангаш туда акша ажыглавас санажылгаларны ажыглап киирери негеттинип келген.

Оларның бир хевири болза Россияның санажылга чектери болур. Оларны республиканың ажыл-агый санажылгаларынга ажыглап эгелээр. Чектерни тус-тус кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң бараннар болгаш ачыдуза дээш төлелгелеринге Россия Федерациязының бүгү девискээринге душкан-на албан черлеринге, организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге өнчү хевири кандыг болурундан хамаарылга чокка ажыглаар.

Чек дээрге ат кырынга тывыскан акша документизи болур, ону хамаатыларның болгаш организацияларның санында шыгжаттынган акша-хөрөнгилериниң күсели-биле Коммерция банкызы болгаш Ажаалда банкызы бээр. Чектерни тус-тус кижилерге 500 рубль чедир түнге, юридиктиг эргелиг албан черлеринге 1000 рубльден хөй түнге бээр.

Туда акшаның чедишпези-биле холбаштыр шалыының чамдыызын база чектер-биле төлээр.

Чектер-биле санажылгаларның чурумунуң дугайында тодаргай медээлерни республиканың коммерция банкыларындан билип ап болур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ НАЦИОНАЛ БАНКЫЗЫ.

«ХЕМЧИКТИҢ СЫЛДЫЗЫНЫҢ» ШАННАЛЫ ДЭЭШ

Бо чылдың июнь 13-те, субботада, кожууннар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шанналы дээш чанчыл болган 128 мөгениң тыва хүрешке маргылдаазы болуп эртерин чарлап тур. Хүреш Кызыл-Мажалык суурга 13.00 шакта эгелээр.

Шүүлген мөгени аът-биле шаннаар.

Республиканың бүгү кожууннарындан мөгелерни база «аарыкчыларны» маргылдааже чалап тур бис.

«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редколлегиязы.

Тыванын В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга чолаачылар, сантехниктиг ажылдар талазы-биле инженер, электриктер хереглеттинип турар. Кээр чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 33. телефону: 2-17-79.

Улусчу культура төвүнге май 29-та Тыванын Күрүне шанналынын лауреады, республиканың алдарлыг артизи, композитор Ростислав Кенденбильдин 70 харлаарынга тураскааткан автор КОНЦЕРТИ болур.

Концерттиң программазынга күрүненің «Саян» ансамбли, РСФСР-ниң улустуң артистери М. болгаш К. Мунзуктар, филармонияның болгаш театрның солистери С. Сокольников, С. Кара-оол, С. Ондар, Тыва Республиканың телерадиокомпаниязының симфония оркестри, Кызылдың уран чүүл училищезинің студентилери болгаш башкылары киржир. Концерттиң эгелээри 17.00 шакта.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. 3-68-64 телефон дамчыштыр айтырып болур.

ХАРЫЛЗАА ДУЗАЗЫН АП ТУРАРЛАРГА

Россия Федерациязының Чазааның «Энергия курлавырларына болгаш өске-даа продукцияларга база ачы-дузага өртектерни күрүне шугуму-биле таарыштырарының дугайында» 1992 чылдың май 18-те № 318 доктаалын база Россия Федерациязының харылзаа министриниң «Россия Федерациязына харылзааны күрүнеден деткииринің дугайында» 1992 чылдың май 15-те № 186 дужаалын удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың харылзаа болгаш информатика күрүне бүдүрүлгезинің чурттакчы чонга, организацияларга болгаш албан черлеринге дыңнадыры болза:

1992 чылдың июнь 1-ден эгелеп тарифтер (өртектер):

хоорайларга телефон харылзаазының ачы-дузазының ортумаа-биле 4,5 катап;

көдээ черлерге телефон ачы-дузазының — 3,7 катап;

хоорайлар аразының телефон харылзаазының — 3 катап өзер.

Харылзаа ачы-дузазының тарифтериниң өзүлдезинің дугайында тодаргай медээлерни харылзааның тускай эртемниглери чоокку үеде массалыг информацияның чепсектерни дамчыштыр тайылбырлаар.

Кызыл хооркүүском арага аймаан садарынга эргениң лицензияларын эде бүүткээрин чорудуп турар. Садыг килдизинге, № 107 кабинетке ажыл шагында кээр. Үндүрүг инспекциязының үндүрүг талазы-биле өрези чок деп шызылгазын, 1992 чылдың май 15-ке чедир берген лицензияны ап алгаш келир.

Мөнгүн-Тайга районнуң төлээлекчилери-биле ол райондан Кызылда өөренип турар студентилерниң болгаш сургуулдарның ужуражылгазы 1992 чылдың июнь 7-де 14 шакта республиканың Улусчу культура төвүнге болурун чарлап тур.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

САРЫЛЫК-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозуна чаңгыс чер-чурттуу, тыва эки турачы Чүдүрүк Эртинеевич Кара-оолга турааскаадып, чылдын-на тыва хүреш маргылдаазын, челер, маннаар аъттар чарыжын организастап эрттирери чаңчыл болган.

Бо чылгы ындыг маргылдаалар оңза чараш бойдус чурумалдыг Мешкен хөлүн кыдынга эрткен.

Каан аяс хүн. Хөл чанылга тейге машина-техника, аът-хөл, каас-шиник кылдыр кеттинген чон хөй-ле чыылган. Бүгү-ле байдал байырлал шинчилиг. Мөге салыр шөлүү дерип, шимеп, микрофонну тургускан. Кижинин сагыш-сеткилин хөлзедип, чоргааралын көдүрүп кээр тыва аялгалар, ырлар, хөөмей, сыгыт, каргыраа кайы ырактан тааланчыы-биле дыңналып турган.

Эң шилиндек 64 мөгелерин аттарын бижип эгелээн. Оларның аразында Шамбалыгдан Владимир, Аяс Монгуштар, Сүт-Хөлдеп Бежендей Күжүгет, Чөөн-Хемчиктен Анатолий Куулар, Ак-Довуракта Михаил Монгуш, Александр Чылбак-оол, Кызыл-Мажалыктан Александр Мижит-Доржу дээн ышкар, республиканың атсураглыг мөгелери бар болган. Уран-оол Донгак кадыының байдалы-биле хүрешпээн. Бистин районнуң суурларындан, эн ылангыя Бай-Таллан кончуг күш-шыдал үезинде аныяк мөгелер хөйү-биле киришкен. «Бай-Тал» совхозтун мурнакчы малчыны Хомушку Таар-ооллуп үш оглу: Бай-Тал көдээ Советинин күүскомунуң даргазы Валерий, Кызылдың агроуниверситединин студентизи Виктор, совхозта чолаачы Василий олар районда шыырак мөгелерниң аразында бүзүреллии-биле кирген чон өөрүп хүлээп көрүп турар. Валерий каш-даа шүүлген. Оон дунмалары эрткен чылдан бээр хүрежип эгелээш, шанналдыг черлерни эзлеп келгеннер. Үш оглун хүрештирген, челер, маннаар аттарын чарышка салган Таар-оол Хомушкуевичиниң ол хүн хей-аът кирген, хөглүг-омак чоруп турганын көөрге, чоргааранчыг-даа чорду.

Владимир Монгуш бирги салыгда Бежендей Күжүгетке таварышкаш, октадыпкан.

Ачыр-дачыр сегиржип алышкынарның түүнелинде, арткан сес мөгени таныштырарга мындыг. Аяс Монгуш, Бежендей Күжүгет, Александр Чылбак-оол, Шемиден келген аныяк мөге Амир Монгуш (сураглыг мөге Амир Монгуштан өске), Бай-Талдың аныяк мөгелери Виктор, Василий Таар-оол алышкылар, Мерген Уртунай олар-дыр. Валерий Таар-оол үшкү салыгга чедир онагларын каап келгеш, Аяс Монгушка октаткан.

Дөртүү салыгда Аяс Монгуш — Анатолий Куулары (Чадаана), Виктор Таар-оол — Мерген Уртунайны, Бежендей Күжүгет — Александр Чылбак-ооллу. Амир Монгуш — Василий Таар-ооллу түс-туста октааш, дөртелээ дорткан.

Амир Монгуш Виктор Таар-ооллу, Аяс Монгуш Бежендей Күжүгетти бешки салыгда белен эвес демиселдин түүнелинде тиилеп үнгеннер. Боду эът-хаң талазы-биле бичежек мага-боттуг хирезинде, тыва хүрештің чараш аргаларын ажыглап хүрежип билири-биле Шемиден келген аныяк эр көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара тудуп турган.

Сөөлгү салыгда Аяс Монгуш Амир Монгуштун бир будун достура аарак, эгин солаандан алгаш, чая тудуптар арга-биле октааш, шүүлүп үнген, ол аът шанналыкта телептиг болган. Үжүүрлешкен мөге Амир Монгуш сарлык, үшкү, дөртү черлерни үлешкен Бежендей Күжүгет, Виктор Таар-оол ирт, серге-биле шаннатканнар. Дөреттен сес чедир черлерни эзлээн мөгелерге акша шанналдарын тывыскан. Тиилелгеже чүткул болгаш эң чараш спортчу хеп дээш тускай шанналдарны Кызыл-оол Хертек (Шуй), Кажин-оол Сандуу (Кызыл-Даг) оларга тывыскан.

Мешкен хөлдү долгандыр чүгүрүк болгаш челер аттарның чарыжын салган. Маннаар аттардан Аксы-Барлыктан Дажы Сарыгларның карадоруг аъды бир дугаарында келген. «Тээли» совхозтун сарлык кадарчызы Калдар-оол Сактааның ак-бора, «Мурнакчының» чылгычызы Допул Хертектин кара аттары ийи, үш дугаарында келгеннер.

Челер аттардан «Кызыл-Дагның» чылгычызы Бадый-оол Хертектин көк-бора, Тээлиде белеткелчи Ильич Монгуштун ак-бора, «Тээли» совхозтун хойжузу Холак Херелдин доруг аъды аттарның ол-ла дараалашкаа-биле сүрүштүр келген.

Чарышка салыр аттарның эзлери боттары 100-100 акша октаашкан, бирээзеН аллыгы чедерин эзлээн аттарның мунукчуларын шаннаар акшаларны немей чыып алган.

Маргыдаалар цитизи-биле организастыг эрткилээн.

Селип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

КУЙЗУР БОДААН

(Кыска тоожу)

(Уланчызы. Эгези № № 93, 95, 96 «Шында»).

— Сарыгга өскээнниг кижилер мында бар бе? — деп, байысаакчы айтырыын улам ханылаткан.

— Дорт чугаалап шыдавас мен, бар болган чадавас боор. Оон башка... Калбак-Арга ыңды Кара-Дагга чоруп турган ийи төтчеглекчиин — район төвүнде Смирновту, бо совхозта Айыраны туткаш, боомоңгузун хавырганыңга чедир акт тургускан бис. Торгаалын олар соонда төлеп каан чораан.

Кенден байысаакчы бо удаада угаадын чугаалаарынче шилчий берген:

— Эш Кара-оол, силерден чажырбайн: мен база анчы кижи мен, ынчалза-даа аннап болур хуусаа үезинде безин чамдыкта черже үнер чайым чок болур кижи-дир мен, ажылхерек дээш. Силер дээрге бодунарның кара хөнүүнер-биле кижилер эдертип алгаш, хууда олча сүрүп чораан-дыр силер. Чажыт эвес — олча сүрүп. Берге херек үүлгеттинген-дир! Арыгже чажыды-биле киргеш, Сарыг-биле ийи талаже базыпкан-дыр силер? Чүге?

— Сарыг кылаштаарга чиик болзун дээш, боозун менээ эгезинде-ле чүктедип каан кижи. Мен боомну бажыңымга каапкан мен — деп, Кара-оол үстүнде айтырыгга тодаргай харыы бербейн, харын «каапкан» деп бир сөстү өөүүнге немей тыртып алган.

— Чүге каапканынар ол?

— Огу чок болган чүве.

— Боозу чок хирезинде-ле чүрүм үрекчизинге четкеш, ону туда шаап алыр мен деп баш бурунгаар бодап алган де?! Төтчеглекчи боор болур ыңдыг кижини тутканы, бодунарның баштаганар-биле ону-моны күүседип чоруу деп аная чугаалап көрүнеоден, оон чүү болгу дег-дир? Ол кижи чөпшээрежиккен-даа болза, көргеп-не кижизинче боозун шыгаан диттигиптер кижи болган чүве бе? Оон ынай, чижээ, ыңдыг чүве туруп тоянчы кижи чуду-каралай берген болур чер. Ам харын кончуг багай херек үүлгеттинген-дир — деп, Седип-оол тодаргай эвес, шала кагылчак харылап каан.

Истелге үезинде ыңдыг таварылга база болган. Хар суу онгарланган черлеп эткеш, хөй-ле көк-кат сывыңга үскеннер. Оон-на, кыдыкы сыптардан ынайладыр, чер кастыңын оттап турган черлик хаванар изи кестур. Оон кырын хыраа шуглап чыткан. Дүүнгү ис дээрэн билдингир.

— Бо көк-кат сывыңын чаныңга эжимни манап турган бир черим бо — деп, егерь көргүзеонн кыыткан.

— Ыңдыг-дыр. Сарыгга медээ берип, моон аткан силер бе? — деп, Кенден ханылап айтырган.

— Моон эвес. Бар чыда, мурнумдан аткан мен. — Кара-оол хаванда дерип дурген чоткулап, оон дидимненип келгеш, мынча дээни база бар: — Менээ дыка каразып чоруур ышкаш-тыр силер, эштер?!

— Кайыл ам! — деп, ону Кенден оожуктурган. — Бис болза истелге кылып чорааш бүгү-ле хензиг үвения дугайын шыйып, демдеглеп ап чоруур болгай бис. Адырам, база мындыг-дыр: кижиниң өлгеп чытканы демги көргенивис чеден манап турган бо черинде чедір үүү хире ур чораан силер?

— Шак чыгыы...

— Бис болза маңаа чедир үжен хире минута чордувус чоп. Орук ара ис көрүп, хараныр, демдеглел кылып база үени эттирген бис.

— Дорттан чоруваан болгай мен. Бо черни элээн дескинген мен — деп, егерь ам кээп база бир янзы агартынар бодаан.

— Ыңдыг-даа болзунам... Ук хемчээлди база деннээр апаар бис. Чүвеник алыс шыны тиилей бээр болбазыкпе.

...Михайловтуң ыды ында, шалбаажыгаш ыңдында, кижи истери бар кургагзымаар чоон дытты дескиндир халыылаан, оон конгулунче бажын сукаш, чыдыыргай берген. Михайлов бодунче эң чоок чораан Петровту кый деткен.

— Лейтенант, мында үүү бар эвес — көрээлем! Друг били-ир!

Конгуллдан эргп куу брезент хап үштуган. Оон иштинде чымчак шекпен-биле ораан каап оптиктиг хараал болгаш боо унунга эптей суғар хереселлиг фонарь бар болгаш. Билдиргир: ол болза төтчеглекчи кижиниң дүне ажыглаар дээш белеткеп алган чырыткызы-дыр. Олар чамдыкта ыңдыг чүвелиг чоруурлар.

Другтуң ону тыпканы дээрге шорулгакты чештингир болдурары-биле оперативтиг бөлүкке эки дузалаан.

— Василий Чаш-оолович, Серен болгаш Кара-оол демги шыгжаг черинге чедип келгеннер. Олар боттарының ажыл дүрүлгазындан билирлер: чырыдып адар ыңдыг таварылгаа төтчеглекчи фонарьны, улуг эвес карман аккумуляторун кады ажыглап болур турган, ам аккумулятору чок болган.

— Бо чүвелериниң эзэн кым дээр силер, эш егерь, билиптер чадавас силер? — Кенденнин Кара-оолдан бажын дозуп айтырганы ол. Харыызын дораан албаан. Кара-оол туралыг-тыражок харылаан:

— Бажымга кирбес ийин.

Эксперт Серен бир бодалын чугаалаан:

— Чыыткаш, оон анче ыыгаар дээн кижи-ле ыйнаан. Хаваа кедеп чораан кижи болза, Сарыгны «хаваа олдур!» деп көрүп кааш, боолап дүжүрген-не, оон чүү деп — ыңдыг херек үүлгеттинген! Азы, ол кижи хамаан эвес, а кижи дээзин билзе-даа, ону адайы деп чүге дидим боолаанył? Берге-ле үүлгедилгеп болуп турар апарган шаг бо!

— Ооз шыы харын, ынчаарга өске чер кижизи үүлгеткен болза, истээри берге-дээр-дирле! — деп, егерь херекти бодундан арай чайладыр хевирлиг ынчалган. Байысаакчы чугаалаан:

— Чок, истээри дыка берге-дедевели. Силер-даа, силер дег өске кым-даа болза, ол бистиң холувустан ушта чүткүп, херек күйзуп шыдавас силер! Бир эвес, чижээн алырга, аң адын алган болза, ол кижи олчазын чаасканн капчан дажыглап аннаарыл? Чүкүп-биле ол келген? Мотоцикли, аъды азы өске транспорту?

Алексей НУГУУРАК.
(Уланчылыг).

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

30 — СУББОТА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.50 шакта дамчыдылгалар программазыбиле таныштырылга. Улаштыр «Ажылгыр кижиниң эртени» деп дамчыдылга. Оон соонда медээлер эгелээр. 11.55 шакта «Дувурээзин» деп мультфильм. 18.35 шакта «Майя ары» деп хөй сериялыг мультфильм. 21.25 шакта уран-чечен фильм болур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта янзы-бүрү медээлер билип алыр бис. 9.35 шакта «Оюза байлал» деп дамчыдылга. 22.25 шакта «Сөөлгү бүрү» деп уран-чечен фильм.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 14.00 шакта улуг ачы-дуза көргүзер телемарафондан дорт дамчыдылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕО ДАМЧЫДЫЛГА. 20.45 шакта мультфильмнер көргүзер. 21.10 шакта «Дувурээзин» деп видеофильм. 22.30 шакта «Бурганнар угаан-кудуп оскунуп тур» деп уран-чечен фильм.

31 — УЛУГ-ХУН. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.20 шакта «Сорук кириишкин шагы» деп дамчыдылга. 7.20 шакта дамчыдылгалар программазыбиле таныштырар. 8.30 шакта «Спортлото» тиражы. 8.45 шакта мультфильмнер көөр бис. 14.30 шакта «Марк болгаш Софи» деп хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы. 15.15 шакта «Аянчорукчулар клуву» деп дамчыдылганы көргүзер. 20.20 шакта уран-чечен фильм болур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта янзы-бүрү медээлер дамчыдар. 18.30 шакта «Доктор чурттап чораан» деп уран-чечен фильм. 23.45 шакта «Дрезден. Үш арын» деп телефильмни көөр бис.

КИНО

МАЙ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Банкир» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). Видеозал: «Свирепый кулак» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приговоренный» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат, (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, политикалыг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап — 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Заказ № 102.